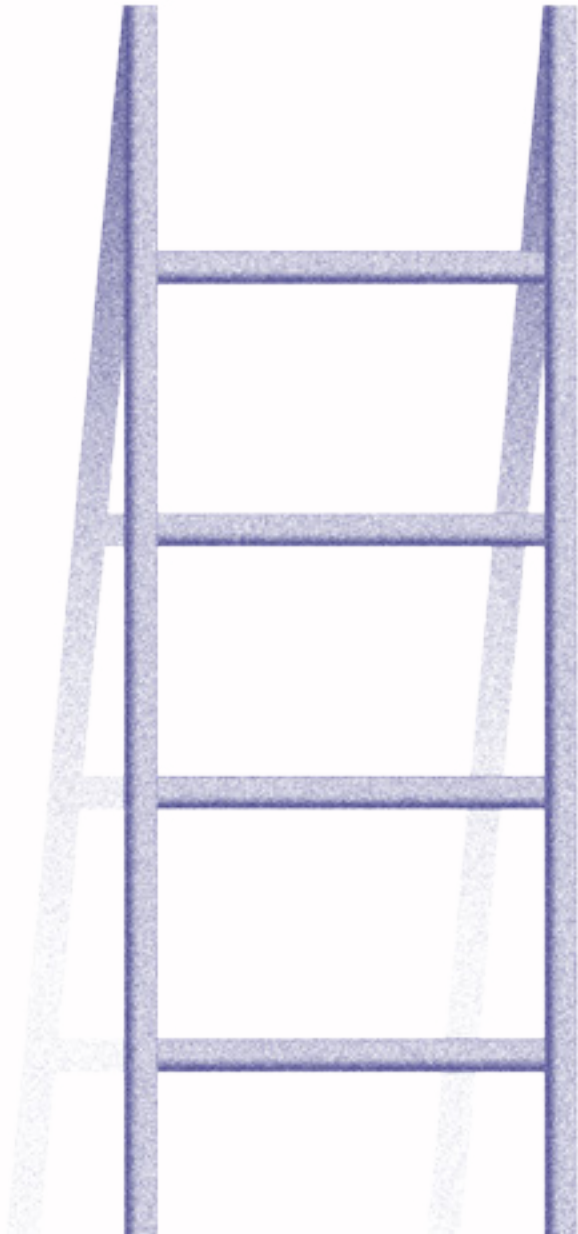
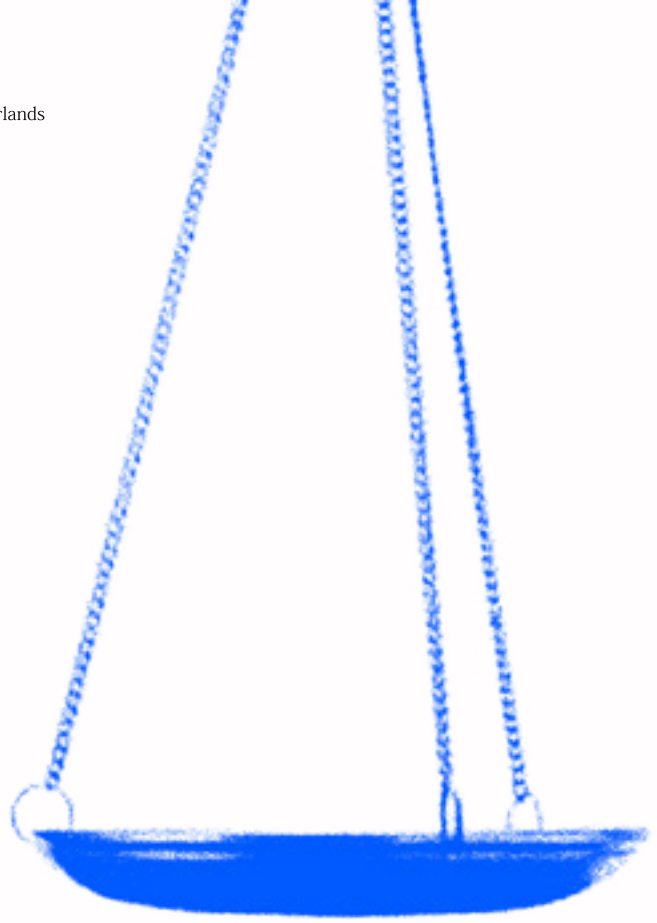

СПИСАНИЕ

ПРАВЕН ПРАВЕН ФОКУС

(FOCUS LURIS)

ПЕТО ИЗДАНИЕ

МАЈ 2024

© МАКЕДОНСКО ЗДРУЖЕНИЕ НА
МЛАДИ ПРАВНИЦИ

ПРАВЕН ФОКУС

Наслов на публикацијата

Списание „Правен фокус“

- петто издание -

ISSN 2671 - 3667

Издавач

Македонско здружение на млади правници

www.myla.org.mk

Уредувачки одбор

Проф. д-р Јасна Бачовска-Недиќ

Проф. д-р Горан Илиќ

Проф. д-р Јелена Ристиќ

Лектор

Весна Костовска

Ликовно и графичко обликување

Харис Муриќ

Мај 2024 г.

Напомена:

Ставовите наведени во објавените стручни статии се единствена одговорност на авторите и на ниеден начин не може да се смета дека ги одразуваат официјалните ставови на Уредувачкиот одбор, Амбасадата на Кралството Холандија во Република Северна Македонија и Македонското здружение на млади правници.

IUVENTUS CUPIDA LEGUME

(МЛАДИ ЖЕЛНИ ЗА ПРАВО)

ИМ ИСКАЖУВАМЕ ОГРОМНА БЛАГОДАРНОСТ НА СИТЕ ШТО УЧЕСТВУВАА И БЕА ДЕЛ ОД СПИСАНИЕТО „ПРАВЕН ФОКУС“, КАКО И НА АМБАСАДАТА НА КРАЛСТВОТО ХОЛАНДИЈА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА, КОИ ДАДОА ОГРОМНА ПОДДРШКА ВО ПРОЦЕСОТ НА ИЗРАБОТКА НА СПИСАНИЕТО.

СОДРЖИНА

Вовед	1
ЗА УРЕДУВАЧКИОТ ОДБОР	2
Проф. д-р Јасна Бачовска-Недик	3
Проф. д-р Горан Илиќ	4
Проф. д-р Јелена Ристик	6
Анастасија Муратовска – ИЗЕДНАЧУВАЊЕ НА МОЖНОСТИТЕ ЗА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ ПРЕКУ СПРЕЧУВАЊЕ И ЗАШТИТА ОД ДИСКРИМИНАЦИЈА	7
Василчо Илијев – (НЕ)ЕДНАКВОСТА НА ЛИЦАТА СО ТЕЛЕСНА ПОПРЕЧЕНОСТ КАКО ПОСВОИТЕЛИ ВО ПРАВНИОТ СИСТЕМ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	23
Деспина Влаќеска – ЕДНАКВИ МОЖНОСТИ ЗА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ И СВЕСТ НА ИНСТИТУЦИИТЕ ЗА ИНКЛУЗИЈА И ПРИСТАП (Осврт кон инфраструктурниот пристап)	34
Лазар А. Такев – ВОСПОСТАВУВАЊЕ НА МЕХАНИЗАМОТ ЗА КОМПЕНЗАЦИЈА НА ЖРТВИ НА ТРГОВИЈА СО ЛУЃЕ	46
Љаура Е. Бајрами – ПРИСТАПОТ ДО ПРАВДА, ИНКЛУЗИВНИТЕ ИНСТИТУЦИИ, ДИСКРИМИНАЦИЈАТА И ДЕЦАТА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	57
Магдалена Бошевска – НИЗ ПРИЗМАТА НА НИВНИТЕ ОЧИ: ИНКЛУЗИВНОСТ ЗА СИТЕ И ПРИСТАП ДО ПРАВДА НА ЛИЦАТА СО ОШТЕТЕН ВИД	71
Нина Трпковска – ПРИСТАП ДО ПРАВДА НА ЖРТВИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	83
Радмила Јовановска – ПРЕПОЗНАВАЊЕ И ГОНЕЊЕ НА КРИВИЧНОТО ДЕЛО „ДЕМНЕЊЕ“ – ПРЕДИЗВИЦИ	100

ВОВЕД

Списанието „Правен фокус“ е публикација што започна да се издава во 2020 година. Целта на списанието е создавање професионален форум за објавување стручни статии што ќе послужат како медиум, каде што правничкото мислење и визијата на младите правници се презентирани на кохерентен начин, а истовремено поттикнуваат идеи за понатамошно подобрување на правниот систем. Во таа насока, Македонското здружение на млади правници посветено работи на промовирање и поттикнување критичко размислување од страна на млади правници за клучните прашања што влијаат врз заштитата на човековите права и врз принципот на владеење на правото.

Во петтото издание од списанието се застапени 8 стручни статии од млади правници, кои пишуваат на теми за пристап до правда и инклузивни институции. Стручните статии во списанието „Правен фокус“ претставуваат самостојна работа на авторите, а целта е придонес за темите што се обработуваат.

Списанието е продукт на заедничката соработка помеѓу авторите, Уредувачкиот одбор и МЗМП, а во него се истакнуваат капацитетите на младите правници, нивната креативност и можноста позитивно да влијаат врз промените во општеството.

Публикацијата е изготвена во рамките на проектот „Студентите по право и младите правници – клучни агенти на промени за унапредување на човековите права и владеење на правото“, имплементиран од страна на МЗМП, а финансиски поддржан од Амбасадата на Кралството Холандија во Република Северна Македонија.

ЗА УРЕДУВАЧКИОТ ОДБОР

Стручните статии се уредени и рецензирани од страна на Уредувачки одбор составен од тројца професионалци, кои имаат богато искуство во областа и во работата со млади правници. За потребите на списанието, од страна на Уредувачкиот одбор беше подготвено упатство за изработка на стручни статии за списанието „Правен фокус“. Целта на упатството е воспоставување единствени стандарди за трудовите што ќе се објавуваат во списанието „Правен фокус“ од аспект на нивна методолошка усогласеност и единствен академски стил во претставувањето на проблематиката со која се занимаваат авторите во трудовите. Одборот ги разгледува статиите од аспект на методолошка конзистентност, академска прецизност и форматирање на текстот.

Членови на Уредувачкиот одбор на списанието се: проф. д-р Јасна Бачовска-Недиќ, проф. д-р Горан Илиќ и проф. д-р Јелена Ристиќ.

Во продолжение следуваат изјави од страна на Уредувачкиот одбор и нивна кратка биографија.

Проф. д-р Јасна Бачовска-Недиќ

„Списанието ‘Правен фокус’ веќе е видливо меѓу младите правници во Република Северна Македонија. Како професор на Правниот факултет ‘Јустинијан Први’ при УКИМ и член на уредувачкиот одбор, се соочив со прашања и интерес во врска со списанието. Овој факт е особено битен, бидејќи ги мотивира студентите и постдипломците по право на истражувања и на поширок пристап уште во текот на студиите.

Ова издание на списанието ‘Правен фокус’ ја дополнува академската комуникација и општествената дебата во доменот на пристап до правда во Република Северна Македонија. Пристапот до правда и инклузивните институции го прават општеството функционално за сите категории граѓани.

Младите правници покажаа висок степен на вештина, знаење и научноистражувачка етика во своите трудови посветени на оваа тема и му даваат дополнителна вредност на списанието.“

Кратка биографија

Проф. д-р Јасна Бачовска-Недиќ е редовна професорка на Правниот факултет „Јустинијан Први“ при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје во научната област Воведни и теоретски правни науки. Од 2009 до 2018 година била раководител на Институтот за новинарство, медиуми и комуникации при Правниот факултет. Од 2000 до 2005 година била асистент истражувач во Центарот за стратешки истражувања при МАНУ.

Фокусот на нејзиниот интерес е социологијата на правото, социологијата на комуникациите, методологијата на правните и политичките истражувања. Поспецифично се занимава со политичка пропаганда, прецизно новинарство, односи со јавност, медиумско право и медиумска писменост. На Правниот факултет предава повеќе предмети на трите циклуси студии, меѓу кои: социологија на право, социологија на комуникации, методологија на правни и политички истражувања, социо-психолошки аспекти на односи со јавност, техники на односи со јавност, истражувачко новинарство, агенциско новинарство и др.

Авторка е на научни трудови, стручни статии и учебници од областа на правото. Преку учество во разни проекти во невладиниот сектор во Република Северна Македонија, проф. д-р Јасна Бачовска-Недиќ е активна во јавните дискусии важни за демократизација на македонското општество и имплементација на европските вредности.

Проф. д-р Горан Илиќ

„Списанието ‘Правен фокус’ претставува значаен извор на информации и содржини за младите правници и за сите заинтересирани лица во правната област. Целта на ова списание е да ги истражи и да ги анализира различните аспекти на правото, да ги објасни комплексните правни концепти на јасен и разбирлив начин и да ги претстави најновите развојни тенденции и настани во правната сфера.

Покрај тоа, списанието ‘Правен фокус’ претставува платформа за дискусија и размена на идеи меѓу младите правници, отворајќи простор за нивно мислење и ставови за современи правни прашања. Ова помага во развојот на аналитичките способности, критичкото размислување и способностите за извлекување заклучоци базирани врз правни аргументи.

Во услови на континуирана трансформација на правото и правната професија, списанието ‘Правен фокус’ претставува исклучително важен агенс за професионален раст и развој на младите правници, обезбедувајќи содржини корисни за справување со предизвиците во светот на правото.”

Кратка биографија

Проф. д-р Горан Илиќ е редовен професор на Правниот факултет – Кичево и проректор за наука на Универзитетот „Св. Климент Охридски“ – Битола. Научниот интерес на проф. д-р Горан Илиќ опфаќа: уставно право и политички систем на ЕУ, заедничка надворешна и безбедносна политика на ЕУ, политички идеологии и меѓународни односи. Тој е автор на книгите: „Европа на крстопат: Лисабонскиот договор како темел на надворешнополитичката моќ на ЕУ“, „ЕУтопија: надворешно политичката моќ на ЕУ во идеологизацијата на постамериканскиот свет“ и „ЕУ во меѓународните односи: вредностите пред моќта“. Во своето досегашно научно работење, проф. д-р Горан Илиќ објавил голем број научни трудови, кои биле објавени во референтни меѓународни научни публикации, а учествувал и на голем број научни конференции и симпозиуми во земјата и во странство. Меѓу другото, проф. д-р Горан Илиќ е акредитиран ментор на трет циклус студии на студиските програми по Меѓународно право и меѓународна политика и Казнено право и кривична правда на Правниот факултет при Универзитетот „Св. Климент Охридски“ – Битола.

Проф. д-р Горан Илиќ е предавач на Академијата за судии и јавни обвинители „Павел Шатов“ – Скопје. Тој е основач на Институтот за истражување и европски студии – Битола и е главен и одговорен уредник на меѓународното научно списание „Journal of Liberty and International Affairs“ (www.e-ilia.com).

Од октомври 2019 година, проф. д-р Горан Илиќ е вклучен како експерт во проектот ANE-TREC, кој е фокусиран на развојот на академската соработка и постконфликтното помирување во регионот на Западен Балкан. Од септември 2020 година, проф. д-р Горан Илиќ започнува со постдокторски студии по Нови технологии и право во организација на Медитеранеа, Меѓународниот центар за истражување на човекови права при Универзитетот „Реџо Калабрија“ во Италија, кои успешно ги завршил во 2021 година. Од август 2021 година, проф. д-р Горан Илиќ е избран за координатор за областа Меѓународно јавно право на споменатите постдокторски студии. Исто така, во 2021 година, проф. д-р Горан Илиќ е избран за заменик-директор на меѓународниот уредувачки одбор на меѓународната едиција за право: „The New Challenges of Law in the XXI Century“, како издание на повеќе високообразовни установи од Европа и од Латинска Америка. Меѓу другото, проф. д-р Горан Илиќ е ангажиран како експерт на Институтот за глобална аналитика во Софија (Р. Бугарија), а истовремено членува и во повеќе национални и меѓународни научни организации, учествува во работата на повеќе меѓународни научни списанија и научни конференции, а поседува и богато искуство со работа на повеќе меѓународни проекти и проекти поддржани од страна на Европската Унија.

Проф. д-р Јелена Ристиќ

„Околностите за соработка со млади колеги правници се секогаш извор на позитивна енергија и креативна инспирација, но истовремено претставуваат и голем предизвик и сериозна одговорност. Имено, тие околности претставуваат и уникатна можност да се придонесе за продлабочување на нивното знаење, вештини и интегритет, со цврста верба дека идните генерации судии, адвокати, обвинители и останати заштитници на слободите и правата на граѓаните ќе постапуваат според морални начела и принципиелни правни стојалишта.“

Кратка биографија

Проф. д-р Јелена Ристиќ е адвокат од Скопје, заменик-претседател на Адвокатската комора на Република Северна Македонија и вонреден професор на Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања при Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје во наставно-научната област Човекови права и слободи. Експерт е на Советот на Европа за повеќе области во врска со човековите права, сертифициран обучувач на Советот на Европа во рамките на Европската програма за образование за човекови права за правни професионалци (HELP) и член на Консултативниот одбор на Европската програма за образование за човекови права за правни професионалци (HELP) при Советот на Европа.

Нејзиното професионално искуство вклучува деветнаесетгодишно работно искуство во правната област, вклучително и во рамките на повеќе меѓународни организации и институции, меѓу кои се: Европскиот суд за човекови права, Американската адвокатска комора – Иницијатива за владеење на правото (ABA ROLI), Американската адвокатска комора – Централноевропска и евроазиска правна иницијатива (ABA CEELI) и Агенцијата на САД за меѓународен развој (USAID). Определен период работи и како извршен директор на Адвокатската комора на Република Северна Македонија.

Автор е на повеќе научни и стручни трудови претежно од областа на меѓународното и европското право за човекови права, меѓу кои и неколку книги. Вклучена е како експерт во разни меѓународни и национални проекти во врска со реформите во правосудниот сектор и владеењето на правото.

ИЗЕДНАЧУВАЊЕ НА МОЖНОСТИТЕ ЗА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ ПРЕКУ СПРЕЧУВАЊЕ И ЗАШТИТА ОД ДИСКРИМИНАЦИЈА

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
Правен факултет „Јустинијан Први“ – Скопје
Анастасија Муратовска

Резиме

Дискриминацијата како негативна општествена појава особено засега одредени општествени групи, меѓу кои и лицата со попреченост. Оттука произлегува потребата за реафирмација на правата на лицата со попреченост, која ја воспоставува Конвенцијата за правата на лицата со попреченост. Усогласеноста на стандардите за недискриминација во внатрешното антидискриминациско законодавство е појдовна точка во оваа статија. Статијата ги обработува видовите и формите на дискриминација во контекст на правата на лицата со попреченост од перспектива на инклузивната еднаквост. Заради практично поимање на состојбите, се обработуваат неколку случаи на дискриминација врз лица со попреченост од практиката. Целта на оваа статија е запознавање со видовите и формите на дискриминација од кои најчесто засегнати се лицата со попреченост, како и можностите за соодветна заштита од нив.

Клучни зборови: попреченост, дискриминација, заштита, еднакви можности, соодветно приспособување.

Вовед

Конвенцијата за правата на лицата со попреченост и Факултативниот протокол се првиот обврзувачки правен инструмент за правата на човекот, кој го отелотворува пристапот до човековите права и кон состојбата на оневозможност. Како највисок стандард за заштита на правата на лицата со попреченост, ги опфаќа како граѓанските и политичките, така и економските, социјалните и културните права.

Република Северна Македонија ја ратификуваше Конвенцијата на Организацијата на Обединетите нации за правата на лицата со попреченост во 2011 година, со што државата покажа волја за имплементирање на стандардите што потекнуваат од неа. Оттогаш, правата на лицата со попреченост континуирано се унапредуваат, како резултат на реформи во регулативата од областа на дискриминацијата, социјалната заштита, трудот, здравството, образованието итн.

Конвенцијата во голем дел предвидува обврски за државите потписнички што се однесуваат на изедначување на можностите на лицата со попреченост и елиминација на дискриминацијата кон овие лица, што всушност е темата на овој труд. Тука се вклучени активности во форма на: предвидување законски, административни и други услови за спроведување на правата од Конвенцијата на еднаква основа со другите, менување и укинување на законите, практиките, политиките што продуцираат дискриминација кон лицата со попреченост, предвидување еднаков пристап до правата и еднаква можност за заштита на правата, преземање мерки со цел овозможување соодветно приспособување за лицата со попреченост итн.

Целта на овој труд е да ги нагласи обврските што ги има државата во обезбедувањето еднаков пристап до добрата и услугите, односно пристапноста, недискриминацијата и соодветното приспособување за лицата со попреченост преку преглед на состојбите низ призмата на националната правна рамка. Во првиот дел од трудот, кој се однесува на правната рамка, ќе се даде компаративен преглед помеѓу меѓународните стандарди за недискриминација и домашното антидискриминациско законодавство, кое е применливо на лицата со попреченост. Посебен осврт ќе биде даден за домашните механизми за заштита од дискриминација на лицата со попреченост. Трудот ќе ги опфати видовите и формите на дискриминација што најчесто се поврзуваат, односно ги засегаат лицата со попреченост. Афирмирајќи ги различностите на лицата со попреченост, во вториот дел трудот ќе се осврне на интерсекционалноста кај лицата со попреченост, како и примери за да ја докаже ранливоста и поголемата подложност на дискриминација на лицата со попреченост што имаат и други заштитни карактеристики. Третиот дел од трудот ќе биде посветен на адресирање на дискриминација во практиката. Во овој дел ќе бидат резимирани конкретни случаи на дискриминација кон лица со попреченост, во кои биле применети некои од претходно обработените механизми за заштита. Првиот случај е вонсудски случај пред националното тело за еднаквост, кој ќе даде преглед на сегрегацијата како форма на дискриминација, базирана врз дискриминаторската основа попреченост. Вториот случај што го обработува трудот е важен судски случај, бидејќи се однесува на пропуштање за соодветно приспособување до и во гласачките места, со што е извршена дискриминација кон лицата со попреченост во остварувањето на правото на глас. Станува збор за домашна судска пресуда со која се отелотворува важноста на начелото на соодветно приспособување во контекст на еднаквите можности за учество во политичкиот живот на лицата со попреченост.

Анализата на правната рамка и тековните состојби не само што се важни за запознавање со минимум стандардите за недискриминација воспоставени со Конвенцијата, туку и заради сузбивање на аблеизмот, инклузијата на лицата со попреченост и подигнување на свеста кај младите правници *per se*, но и пошироко во општеството.

Методолошката рамка на трудот се базира врз правна, социолошка, дескриптивна анализа и компаративна анализа, а како извори на податоци се користат извештаи на меѓународни институции, академски трудови, судска и вонсудска практика, медиумски извори, извештаи и статистики на релевантни домашни институции и организации, анализи од меѓународни и граѓански организации.

КОНВЕНЦИЈАТА ЗА ПРАВАТА НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ *vis à vis* МАКЕДОНСКОТО АНТИДИСКРИМИНАЦИСКО ЗАКОНОДАВСТВО

Промената што ја донесе Конвенцијата за правата на лицата со попреченост е значајна, пред сè, во поимањето на поимот попреченост. Пред донесувањето на Конвенцијата, фокусот беше насочен на индивидуалниот или медицински модел на попреченост. Според Општиот коментар број 6 на Комитетот за правата на лицата со попреченост на ОН, иако формалната еднаквост може многу да помогне во борбата против негативните стереотипи и предрасуди, сепак, не може да понуди решение за „дилемата на различностите“, затоа што не ги разгледува, ниту ги прифаќа разликите меѓу човечките суштества (General Comment No. 6: Article 5: Equality and non-discrimination, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, CRPD/C/GC/6, 9 March 2018, параграф 10). Оттука произлезе потребата за поинакво поимање на еднаквоста, насочена кон индивидуата и нејзините потенцијали преку обезбедување еднаквост на појдовната позиција. Конвенцијата имплицираше промена во социо-контекстуалниот модел, односно моделот на попреченост заснован врз човековите права. Всушност, со членот 1 го дава опсегот на поимот попреченост, каде што утврдува: „Лицата со попреченост се оние лица со долготрајни физички, ментални, интелектуални или сетилни оштетувања, кои во интеракција со различни бариери може да го попречат нивното целосно и ефективно учество во општеството на еднаква основа со другите“. На овој начин, поимот попреченост е неминовно условен и од идејата за еднаквост на лицата со попреченост. Токму затоа Конвенцијата во голем дел предвидува обврски за државите потписнички, чија цел е изедначување на можностите на лицата со попреченост и елиминација на дискриминација кон овие лица. Тука се вклучени активности во форма на: предвидување законски и други услови за еднакво уживање на човековите права и слободи, промоција, превенција и едукација за укинување на законите, практиките и политиките што се штетни за лицата со попреченост (член 4 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост). Освен легислативни обврски, Конвенцијата стипулира обврски за државите потписнички и во однос на промоција, превенција и едукација за еднаквоста. Важен предуслов за остварување на обврските, кој е и во духот на Конвенцијата, е потребата од вклучување лица со попреченост во споменатите процеси што директно ги засегаат и влијаат врз положбата на лицата со попреченост во остварувањето на нивните права и нивната генерална положба во општественото живеење.

Според мислењето на Вадингтон и Бродерик, „усвојувањето на Конвенцијата, исто така, забележа промена во меѓународното право за човековите права: од формалниот модел на еднаквост, кој не ги зема предвид различните карактеристики во форма на физички, интелектуални, психосоцијални и сензорни оштетувања, до материјалниот модел на еднаквост, кој ги вклучува неповолните услови за лицата со попреченост поради директни и индиректни форми на дискриминација, физички и легислативни бариери, како и бариери во перцепцијата и ставовите во општеството“ (Waddington L., Broderick A., 2018).

Во сегашниот тек на развиеност веќе се прибегнува кон поимање на еднаквоста првенствено преку признавање и прифаќање на различностите на индивидуите и групите, што значи и создавање услови во рамките на општеството што ги поттикнуваат и ги вреднуваат различностите и достоинството, односно инклузивна еднаквост.

Усогласеност на домашното антидискриминациско законодавство со Конвенцијата за правата на лицата со попреченост

Од потпишувањето на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост од страна на Северна Македонија се забележува постојано унапредување на регулативата во различни области, со цел исполнување на обврските што произлегуваат од неа и изедначување на можностите за лицата со попреченост.

Уставот на Северна Македонија во членот 9, кој се однесува на еднаквоста, не ја предвидува експлицитно попреченоста како дискриминаторска основа, но согласно членот 8 од Уставот, како и со ратификување на Конвенцијата и судската практика на Европскиот суд за човекови права, според принципот *pacta sunt servanda*, се применува и на лицата со попреченост (Холистички извештај за лицата со попреченост, 2015). Сите членови на Конвенцијата регулираат важни права и области и невозможно е да се каже дека некои права се поважни од другите, затоа што сите се меѓусебно поврзани (Џемпсон). Бидејќи во фокусот на овој труд се еднаквите можности и недискриминацијата, важно е да се нагласи дека принципот на недискриминација и обврската за соодветно приспособување се применуваат низ целиот материјален опсег на Конвенцијата, кој е прилично широк и ги опфаќа граѓанските и политичките, како и економските, социјалните и културните права.

Кога станува збор за превенција и заштита од дискриминација, значаен подвиг е Законот за спречување и заштита од дискриминација, кој според својата природа е во генерална усогласеност со Конвенцијата. Првенствено, во однос на опсегот на примена за Законот, предвидена е негова примена во сите области, како што се: пристапот до добра и услуги, образованието и науката, работата и работните односи, културата, здравствената заштита, јавното информирање и медиумите и сите други области. Тоа значи дека забраната за дискриминација се однесува како на физички, така и на правни лица, во јавниот и во приватниот сектор, додека, пак, во однос на јавниот сектор се предвидува и дополнителна обврска – преземање мерки или дејства за промоција и унапредување на еднаквоста и превенцијата од дискриминација (член 3 од Законот за спречување и заштита од дискриминација). Во однос на обврската на Конвенцијата да забрани каков било вид дискриминација, може да се подвлече дека ЗСЗД, со оглед на областа што ја регулира, сосема успешно го направил тоа кога станува збор за дискриминација врз основа на попреченост. Во самата дефиниција за дискриминација посебно е истакнато дека оневозможувањето соодветно приспособување и оневозможувањето пристапност и достапност на инфраструктурата, добрата и

услугите ќе се смета за дискриминација. Истото тоа е во линија со членот 5, став 3 од Конвенцијата, кој предвидува дека државите потписнички треба да ги преземат сите соодветни чекори за да осигурат дека се обезбедува соодветно приспособување, како и со Општиот коментар број 6 на Комитетот за правата на лицата со попреченост. Во делот каде што се појаснува соодветното приспособување се истакнува дека необезбедувањето соодветно приспособување исто така претставува дискриминација, доколку неопходното и соодветно изменување и приспособување потребно во конкретен случај (под услов да не наметнуваат „несразмерно и непотребно оптоварување“) се одбиени, а се потребни заради еднакво остварување или уживање на правото на лицето со попреченост (General Comment No. 6: Article 5 (2): Equality and non-discrimination, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, CRPD/C/GC/6, 26 April 2018, para. 18). Со овој пристап, ЗСЗД, како и Конвенцијата, посочува на хоризонталниот пристап на еднаквоста и забраната од дискриминација врз основа на попреченост (Кочоска, 2020).

Во последниот дел од одредбата на членот 5, став 1 од Конвенција стои прилично важна обврска – државите потписнички треба да обезбедат еднаква придобивка од законот за лицата со попреченост (член 5 од Конвенцијата за лицата со попреченост). Во национален контекст, ЗСЗД предвидува механизам за адресирање на овој проблем преку предвидување на индиректната дискриминација како форма на дискриминација. Таа не е ограничена исклучиво на ефектот што го предизвикува конкретен закон за една група, туку и какви било програми и практики што навидум се неутрални, а во суштина диспропорционално негативно влијаат врз таа конкретна група. Оваа форма на дискриминација е важна во контекст на еднаква придобивка од законот за лицата со попреченост, бидејќи во фокусот е ставен диспропорционално негативниот ефект на одредени прописи, одредби, критериуми, програми и практики, кој ја става групата во понеповолна положба, за разлика од друга група без попреченост или, пак, со различен вид попреченост. Охрабрувачки, врз заштитата од оваа форма на дискриминација пожелно влијае користењето статистички податоци, извештаи од меѓународни институции и други податливи извори, имајќи предвид дека се докажува ефектот кон група со попреченост или одреден вид попреченост, а не индивидуа. Кога станува збор конкретно за законите, произлегува дека дури и да содржат декларативна забрана за дискриминација, примената на некоја конкретна одредба може да продуцира дискриминација во практиката. Адресирањето на оваа форма на дискриминација може позитивно да влијае на системско ниво преку елиминирање практики или закони што продуцираат дискриминација и не се во насока на еднаква придобивка на лицата со попреченост генерално, или на лицата со конкретен вид попреченост.¹

Комитетот за правата на лицата со попреченост истакнува дека и вознемирувањето како форма на дискриминација имплицитно е покриено со Конвенцијата (Waddington L., Broderick A., 2018). ЗСЗД ја предвидува оваа форма на дискриминација, така што вознемирувањето го покрива секое несакано постапување чија цел или последица е повреда на достоинството на лице со попреченост или создавање за него заканувачка, непријателска, понижувачка или застрашувачка средина, пристап или практика. Несаканото постапување ги вклучува вербалното, невербалното или физичкото постапување, како и говорот или пишаните изјави, слики, видеа или шеги во секоја од областите на примена на Законот. Посебно внимание треба да се посвети на лицата со попреченост што живеат во изолирани места, како што се домови за стари лица, специјализирани училишта или психијатриски болници, каде што е поверојатно да се појави дискриминациското вознемирување и по природа е невидливо, па затоа и шансите да се процесира

¹ Една од основните обврски на државите потписнички на Конвенцијата е да избегнат влегување во сила на секој акт или практика што е недоследна на Конвенцијата и да обезбедат дека државните власти и институции дејствуваат во согласност со Конвенцијата, чл. 4, ст. 1, т. г.

се помали (General Comment No. 6: Article 5 (2): Equality and non-discrimination, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, CRPD/C/GC/6, 26 April 2018, para. 18). Важно е да се нагласи дека и покрај експлицитната дефиниција за лице со попреченост што ја дава ЗСЗД, сè уште постои неусогласеност на терминологијата во однос на лицата со попреченост во другите закони. Проблемот со неусогласена и несензитивна терминологија за попреченоста во законските текстови, но и во Уставот е веќе идентификуван (Котевска, 2015). Уставот на РСМ, лицата со попреченост ги нарекува инвалидни лица, термин што според современото гледање на попреченоста од аспект на социјалниот модел е застарен и треба да се напушти. Тоа упатува на потребата од редефинирање на поимите, но и суштинска измена, пред сè, затоа што зад терминологијата се отсликува гледиштето на општеството и неговата релација со лицата со попреченост² (Холистички извештај за лицата со попреченост, 2015). Тоа, пак, влијае и врз начинот на известување во медиумите, кој неретко е несензитивен и понатаму влијае врз прифаќање на таквиот јазик од страна на општата јавност.³

Инклузивната еднаквост во својата суштина значи и зачувување, заштита и зајакнување на достоинството на лицата со попреченост и поради тоа е важно предвидувањето дискриминациско вознемирување во домашната регулатива.

Комитетот за правата на лицата со попреченост потврди дека дефиницијата за дискриминација врз основа на попреченост во Конвенцијата ги вклучува не само лицата што имаат попреченост, туку и оние што се дискриминирани поради поврзаност со овие лица, оние што се соочуваат со дискриминација поради перцепција за попреченост, како и оние што имаат повеќе видови попреченост (Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2011, Concluding Observations on the initial report of Spain, UN Doc. CRPD/C/ESP/CO/1, para. 20). Во таа смисла, ЗСЗД препознава дискриминација по асоцијација и дискриминација по перцепција, кои секако се применливи на лицата што се дискриминирани поради поврзаност со лице со попреченост, како што се придружници, родители, асистенти, деца итн. и лица кон кои е извршена дискриминација поради претпоставка дека имаат некој вид попреченост (Поимник на ЗСЗД). Комитетот нотира дека подложни на дискриминација врз основа на попреченост се и лицата што во минатото имале попреченост или оние што имаат склоност во иднина да се стекнат со попреченост (Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2018), General Comment No. 6 on equality and non-discrimination, UN Doc. CRPD/C/GC/6, para. 20).

Еднаква и ефективна заштита од дискриминација, како стандард предвиден со Конвенцијата, значи дека државите имаат позитивна обврска да ги заштитат лицата со попреченост од дискриминација, со обврска да донесат конкретно и сеопфатно законодавство за антидискриминација.

Законот за спречување и заштита од дискриминација има воспоставено основа за изедначување на правата на лицата со попреченост, што вклучува: овозможување еднаква примена на законите, елиминација на дискриминација од законите, не исклучувајќи ги практиките, политиките и програмите, промоција на инклузија, унапредување на еднаквоста, превенција од дискриминација преку информирање и едукација, усогласување на националното законодавство во однос на попреченост со меѓународните и регионалните инструменти за човекови права. Кога станува збор за заштита од дискриминација врз основа на попреченост, Законот предвидува механизми не само

² Подигнување на свеста како стандард од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, чл. 8.

³ Препораки во однос на комуникацијата со лица со попреченост види во „Прирачник за комуникација со лица со попреченост“, Здружение за промоција и развој на инклузивно општество – Инклузива, 2018.

за индивидуална заштита од дискриминација, туку и механизми што овозможуваат адресирање на системска и структурна дискриминација. За вонсудска заштита од дискриминација во РСМ, лицата со попреченост имаат можност да се обратат до Комисијата за спречување и заштита од дискриминација и Народниот правобранител, а во однос на судската заштита од дискриминација, надлежен е граѓански суд. Значајна новина во однос на адресирање на дискриминацијата насочена кон поголема група лица е можноста за поднесување *actio popularis* тужба, која може да постигне силен ефект во елиминацијата на системска и структурна дискриминација. Како што беше и претходно напоменато, адресирањето на индиректна дискриминација може да придонесе за елиминација на дискриминацијата на поголема група луѓе. Не помалку важно во однос на заштитата не само од дискриминација, туку и воопшто на правата предвидени со Конвенцијата, е фактот што Северна Македонија го прифати Факултативниот протокол на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, со што им се овозможува на сите поединци и групи, кои сметаат дека со непочитувањето на Конвенцијата од страна на државата им била нанесена штета, да бараат правна заштита преку Комитетот на ОН за правата на лица со попреченост (достапно на: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15-a&chapter=4&clang=_en, Пристапено: [03.02.2024]).

Предуслов за барање заштита од дискриминација првенствено е запознаеноста на лицата со попреченост со нивните права, што значи дека средствата за информирање и известување треба да бидат достапни во пристапен формат, адаптирани на различни видови попреченост.⁴ Според анализите во Барометарот за еднакви можности 2023 година, произлегува дека постои промена во позитивна насока кога станува збор за информираноста за правата на жртвите на дискриминација (Барометар за еднакви можности, 2023). Од Графиконот број 18 произлегува дека свесноста за правата на жртвите на дискриминација врз основа на попреченост во 2009 година изнесувала 28 % од испитаниците, во 2018 година се зголемила дури на 48 %, за во 2023 година процентот да се зголеми на 51 % (Барометар за еднакви можности за 2023 година, Графикони 17, 18, 19, 20 и 21 и Табели 44 и 45).

Стимулирачки влијае фактот што лицата не сносат трошоци за поведување постапка за заштита од дискриминација, туку вонсудската заштита од дискриминација е бесплатна, додека, пак, при судска постапка за заштита од дискриминација, лицата се ослободени од плаќање трошоци за судски такси.

Интерсекциска дискриминација

Афирмирајќи ги различностите на лицата со попреченост, интергрупно се создаваат подгрупи на различни идентитети на лица, чиј заеднички именител е попреченоста, но истовремено и други заштитни карактеристики. Постоенето една доминантна заштитна карактеристика, како попреченост, не ја исклучува можноста овие лица да имаат и други заштитни карактеристики. Кога основа за дискриминација е комбинацијата на повеќе заштитни карактеристики што истовремено егзистираат, може да се зборува за повеќекратна или интерсекциска дискриминација. Повеќекратна дискриминација е дискриминацијата што се врши кон лице или група врз повеќе дискриминаторски основи, додека, пак, интерсекциска дискриминација е секоја дискриминација врз две или повеќе дискриминаторски основи што се истовремено и неразделно поврзани (Поимник на ЗСЗД). Со добра причина во македонското антидискриминациско законодавство се препознаваат како

⁴ Во таа смисла Уставот на РСМ во чл. 50 – гаранции на основните слободи и права предвидува: „Граѓанинот има право да биде запознаен со човековите права и основни слободи и активно да придонесува, поединечно или заедно со други за нивно унапредување и заштита.“

потешки облици на дискриминација. Не се предвидени посебни комбинации на дискриминаторски основи и исклучоци на основи, што значи дека повеќекратна и интерсекциска дискриминација може да се случи врз која било комбинација на дискриминаторски основи. Гледајќи низ историската призма на нееднаквоста, може да се заклучи дека одредени комбинации на дискриминаторски основи, односно постоењето повеќе специфични заштитни карактеристики, нејзините жртви ги прават уште поранливи и поподложни на дискриминација. На пример: пристапот до работа за жена од рурална средина со физичка попреченост или пристапот до образование за дете Ром со сензорна попреченост. Меѓународните и националните документи и политики за попреченост историски ги занемаруваа аспектите поврзани со жените и девојчињата со попреченост, па така законите и политиките што се однесуваат на жените традиционално ја игнорираа попреченоста (General Comment No. 3: Article 6: Women and girls with disabilities, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, CRPD/C/GC/3, 2 September 2016). Во таа смисла, членот 6 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост ја содржи првата забрана за повеќекратна и интерсекциска дискриминација кон жените и девојките во меѓународното право за човековите права (Waddington L., Broderick A., 2018). Комитетот за правата на лицата со попреченост нотира дека жените и девојчињата со попреченост се меѓу оние групи лица со попреченост што најчесто доживуваат повеќекратна и интерсекциска дискриминација, не исклучувајќи го и членот 7, кој се однесува на деца со попреченост (Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2018), General Comment No. 6 on equality and non-discrimination, UN Doc. CRPD/C/GC/6, para. 36). Постојат силни докази што покажуваат дека жените и девојчињата со попреченост се соочуваат со бариери во повеќе области на живеењето, како што се: еднаков пристап до образование, пристап до правда и еднаква правна препознаеност (WHO and World Bank, 2011). Дополнително, примерите од членот 6 (жени со попреченост) и членот 7 (деца со попреченост) треба да се перципираат како илустративни, а не како исцрпени примери за повеќекратна и интерсекциска дискриминација. Во корелација со членот 6 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, особено е важна Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација врз жените (CEDAW) со која се преклопува и е тесно поврзана, особено во однос на еднаквиот пристап на жените до образование, здравство, вработување, како и еднаквиот пристап на жените до политичкиот и јавниот живот.

Интерсекцискиот пристап значи признавање на различниот спектар на карактеристики кај лицата со попреченост, кој поддржува уникатност и изискува индивидуализиран пристап, а го елиминира поистоветувањето на лицето со попреченост единствено со попреченоста како доминантна карактеристика. Заземањето за овој пристап е важно при донесувањето закони, програми, стратегии и политики, имајќи предвид дека лицата со попреченост како група се диверзитетни и сочинуваат сериозен процент во вкупната светската популација. Тоа понатаму би овозможило носење соодветни политики и воспоставување подобра правна рамка за сите подгрупи лица со попреченост, како што се: жени со попреченост, ЛГБТИ лица со попреченост, Роми со попреченост, деца со попреченост итн.

АДРЕСИРАЊЕ НА ДИСКРИМИНАЦИЈА ВО ПРАКТИКАТА

Од она што беше изложено во претходните глави произлегува дека антидискриминациската регулатива, чија цел е да овозможи заштита од дискриминација и еднаквост за лицата со попреченост во РСМ, е сеопфатна и усогласена со меѓународните стандарди. Во која мера се користат механизмите за заштита од дискриминација во практиката е сосема друго прашање и зависи од повеќе фактори, како што се: запознаеноста на самата заедница со своите права, запознаеноста со механизмите за заштита од дискриминација, нивото на пристапност до надлежните институции, подготвеноста за користење на механизмите, агилноста на граѓанските организации што се занимаваат со правата на лицата со попреченост и други фактори.

Сегрегацијата, како една од флагрантните појавни форми на дискриминација, засебно не беше обработена, но во 2022 година во Северна Македонија е забележан токму случај на сегрегација врз основа на попреченост. Имено, станува збор за девојче со попреченост, кое било физички одделено од останатите ученици во училиштето и тоа, заедно со својата образовна асистентка биле сместени во посебна несоодветна просторија, каде што ја изведувале наставата. Во конкретниот случај, од страна на Комисијата за спречување и заштита од дискриминација била детектирана сегрегација како резултат на неоправдано и нелегитимно физичко одделување на ученичката од останатите соученици врз основа на попреченост, директна дискриминација поради неприспособување на училишната инфраструктура, што резултирало со оневозможување пристап до образование на еднаква основа со соучениците врз основа на попреченост, како и повикување, поттикнување и инструкција за дискриминација кон родителките, кои потпишале петиција за отстранување на ученичката од редовна настава и бојкотирале за нејзино отстранување, што резултирало со сегрегација (Мислење на Комисијата за спречување и заштита од дискриминација со бр. 08 – 82/6 од 9.3.2022 година). Случајот доби вонсудска разрешница пред националното тело за еднаквост и успешно беа исполнети сите дадени препораки за отстранување на дискриминацијата. Погоре стана збор, меѓу другото, и за дискриминација по асоцијација, која во конкретниот случај не била детектирана, но претставува нејзин практичен пример.

Друг пример од практиката е случајот што се однесува на правото на учество во политичкиот и јавниот живот на лицата со попреченост и нееднакви можности за негово остварување. За потсетување, со потпишувањето на Конвенцијата, државата се обврзала да им ги гарантира на лицата со попреченост нивните политички права и да преземе мерки за да обезбеди еднакви можности за нивно остварување, со цел лицата со попреченост да може ефикасно и целосно да учествуваат во политичкиот и јавниот живот (член 29 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост). Станува збор за случај на судска заштита од дискриминација, со кој се утврди повреда на начелото на соодветно приспособување во остварувањето на политичките права на лицата со попреченост. Основниот граѓански суд Скопје утврди дека Владата на Република Северна Македонија и Државната изборна комисија сториле директна дискриминација кон лицата со попреченост при остварувањето на нивното право на глас. Со пресудата се појаснува дека дискриминацијата е сторена на тој начин што е пропуштено преземање дејства за приспособување на инфраструктурата и просторот до избирачките места и во дел од избирачките места. Со тоа надлежните пропуштиле да извршат соодветно приспособување на гласачките места, при што

оневозможиле лицата со попреченост да го остварат правото на глас. На тој начин лицата со попреченост биле попречени при активното учество во политичкиот живот на државата. Тужените беа задолжени до распишување на следните избори, на избирачките места да обезбедат:

- **Пристапност, рамни патишта, соодветно обележани места за паркинг со висококонтрастна боја, знаци и броеви во поголем формат со висок контраст или звучна сигнализација до избирачките места;**
- **Пристапност до просториите за гласање со поставување гелендери покрај скалите и сидовите, пристапни рампи, рачни шини, широки влезови, пристапен лифт или подвижни платформи и**
- **Пристапност во просториите за гласање, еднакво осветлување во нив, соодветна распределба на мебелот во нив, поставување соодветно приспособени паравани за гласање и поставување на гласачките кутии на соодветна висина за лицата со физичка попреченост.**

Конкретниот случај на дискриминација е поведен со *actio popularis* тужба, односно се докажа дека со постапувањето на тужените се продуцира дискриминација кон поголем број лица или лицата со попреченост. Во оваа судска постапка, за првпат од влегувањето во сила на Законот за спречување и заштита од дискриминација беше искористен механизмот *amicus curiae* од страна на националното тело за еднаквост, со што во постапката дејствуваше како пријател на судот. Конечно, судот утврди дека соодветното приспособување во случајот е неопходно за да обезбеди остварување на човековите права на лицата со попреченост на еднаква основа со другите и дека ваквиот начин на соодветно приспособување, кој е побаран со тужбата, не предизвикува несразмерно и непотребно оптоварување на тужените. Дотолку повеќе што тужените биле должни при спроведувањето на изборниот процес да овозможат непречен, соодветен пристап до избирачките места за лицата со попреченост, со цел тие да го остварат правото на глас на еднаков начин како и останатите. Тужените органи биле должни да ги почитуваат законските одредби што се однесуваат на изборниот процес, забраната за дискриминација, како и позитивните обврски на државата што произлегуваат од ратификуваните конвенции и преку своите надлежности да преземат дејства за соодветно приспособување и пристапност до инфраструктурата, добрата и услугите за лицата со попреченост (Пресуда на Основниот граѓански суд Скопје П4 – 10011/22 од 31.03.2023 година и Пресуда на Апелациониот суд Скопје ГЖ – 1639/23 од 30.10.2023 година).

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Компаративниот преглед на меѓународните стандарди за недискриминација и домашната регулатива од оваа област доведува до заклучок дека постои опсежна правна рамка чија цел е изедначување на можностите на лицата со попреченост. Освен улогата што ја имаат националните институции во насока на подобрување на состојбите и овозможување на инклузивната еднаквост, огромна улога има и самата заедница. Иако, формално, лицата со попреченост имаат еднакво право да учествуваат во политичкиот и во јавниот живот, и натаму постојат значителни препреки за политичка партиципативност. Во таа насока, се мисли, пред сè, на физички препреки, комуникациски бариери, чувство на недоволна застапеност на потребите, но и ставовите на општеството кон оваа заедница. Пречките со кои се соочува оваа општествена група зависат и од видот на попреченост и од индивидуалните можности. Поради тоа, освен samozастапувањето, фактор за состојбите во однос на дискриминацијата е агилноста на граѓанските организации што ги застапуваат правата на лицата со попреченост. Поаѓајќи од тоа дека самата група најдобро знае за приоритетот на потребите, општествените бариери и пречките со кои се соочува, еднаквото овозможување за пристап до политичките процеси е клучно за подобрување на состојбите. Од друга страна, пак, од трудот произлезе дека нивото на запознаеност на заедницата со своите права забележува раст, што е позитивен исчекор.

Моќта на медиумите е голема не само во усогласувањето на терминологијата што се однесува на попреченост, туку и во искоренувањето на стереотипите и предрасудите преку создавање инклузивен наратив на известување. Медиумите поседуваат огромен капацитет да дејствуваат како катализатор за позитивни промени. Тоа можеше да се увиди и од ефектот што беше постигнат со медиумската покреност на двата случаи од практиката, кои беа обработени во трудот.

Друг фактор на состојбите е перцепцијата на општеството кон лицата со попреченост, нивото на прифаќање на оваа група и степенот на вклученост во општествените текови или инклузија. Во оваа насока би можело да се подвлече дека прифаќањето на лицата со попреченост од страна на заедницата е далеку поголемо, за разлика од подготвеноста на заедницата за прифаќање на другите групи што се подложни на дискриминација.

Иако темата на обработка на овој труд е прилично широка и изискува многу подетална анализа, според конкретни области, сепак обработката беше насочена единствено кон основните аспекти на еднаквоста и попреченоста.

Од она што беше опфатено, за подобрување на состојбите произлегува потребата од насочување кон:

- **Вклучување на заедницата во инклузивен процес на носење закони и политики;**
- **Вклучување на заедницата во процесите на имплементација на препораките од меѓународните извештаи што државата е должна да ги спроведе;**
- **Активно насочување на граѓанските организации кон заштита од дискриминација на лицата со попреченост;**

- Искористување на моќта на медиумите за запознавање со проблемите на заедницата, лобирање и иницирање промени;
- Потреба од градење стратешки случаи за заштита на лицата со попреченост, со фокус на интерсекционалноста кај дискриминацијата;
- Искористување на законските можности за препознавање на интерсекциската дискриминација врз основа на попреченост и други заштитни карактеристики, како што се: род, сексуална ориентација, етничка припадност, возраст, социјално потекло и друго;
- Поврзување на заедницата со други заедници во насока на сеопфатна заштита од дискриминација, особено за адресирање на повеќекратна и интерсекциска дискриминација;
- Искористување на механизмите за колективна заштита од дискриминација, како што се *actio popularis* тужби, адресирање на индиректна дискриминација кога е засегната поголема група, бидејќи крајниот исход од овие постапки опфаќа поголема група луѓе; и
- Едукација во правничката професија, со цел намалување на аблеизмот, сензибилизација и целосно напуштање на медицинскиот модел на попреченост и насочување кон инклузивна еднаквост.

Користена литература

- B. Kotevska, N. Salioska, G. Lazetic et al., (2021). 'Franet National contribution to the Fundamental Rights Report 2021 – Republic of North Macedonia';
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2016). 'General Comment No. 3: Article 6: Women and girls with disabilities', UN Doc. CRPD/C/GC/3;
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2011). 'Concluding Observations on the initial report of Spain', UN Doc. CRPD/C/ESP/CO/1, достапно на: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15-a&chapter=4&clang=_en, пристапено на: [3.2.2024];
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2018). 'General Comment No. 6 on equality and non-discrimination', UN Doc. CRPD/C/GC/6;
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, United Nations;
- Convention on the Rights of Persons with Disabilities and Optional Protocol, United Nations;
- Equinet Working Group on Equality Law in Practice, (2021). 'Reasonable accommodation for persons with disabilities: Exploring challenges concerning its practical implementation', Equinet;
- Global Survey Report on Persons with Disabilities and Disasters, UN Office for Disaster Risk Reduction (2023), достапно на: <https://www.undrr.org/report/2023-gobal-survey-report-on-persons-with-disabilities-and-disasters>, пристапено на [3.2.2024];
- World Health Organization & World Bank, 2011, 'World Report on Disability', достапно на: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241564182>, пристапено на [3.2.2024];
- Waddington L. & Broderick A. (2018). 'Combatting disability discrimination and realising equality: A comparison of the UN CRPD and EU equality and non – discrimination law', European Commission;
- Акциски план за имплементација на Конвенцијата на ООН за правата на лицата со попреченост за 2022 година;
- Барометар за еднакви можности (2023), КСЗД, МЦМС;
- Годишни извештаи за работата на Националното координативно тело за имплементација на Конвенцијата на ООН за правата на лицата со попреченост;
- Демистификација на правата на лицата со хендикеп во Република Македонија со осврт на правото на образование, Полио Плус – движење против хендикеп, Скопје (2018);
- Демистификација на правата на лицата со хендикеп во Република Македонија со осврт на правото на правото на здравствена заштита, Полио Плус – движење против хендикеп, Скопје (2018);
- Демистификација на прашањето на хендикеп во областа на вработување и работни односи, Полио Плус – движење против хендикеп, Скопје (2018);
- Закон за социјална заштита („Сл. весник на РСМ“ бр. 104/2019 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 146/2019; 275/2019; 302/2020; 311/2020; 163/2021; 294/2021; 99/2022; 236/2022; 273/2022; 65/2023);
- Закон за здравственото осигурување („Сл. весник на РСМ“ бр. 25/2000 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 34/2000; 96/2000; 104/2000; 30/2001; 48/2001; 50/2001; 11/2002; 31/2003; 84/2005; 37/2006; 109/2006; 18/2007; 36/2007; 88/2007; 88/2007; 106/2007; 82/2008; 98/2008; 142/2008; 6/2009; 45/2009; 67/2009; 14/2010; 50/2010; 156/2010; 53/2011; 166/2011; 26/2012; 145/2012; 16/2013; 91/2013; 187/2013; 43/2014; 44/2014; 97/2014; 112/2014; 113/2014; 188/2014; 20/2015; 61/2015; 61/2015; 98/2015; 129/2015; 150/2015; 154/2015; 192/2015; 217/2015; 27/2016; 37/2016; 120/2016; 142/2016; 171/2017; 275/2019; 77/2021; 285/2021; 60/2023; 154/2023; 209/2023);
- Закон за основното образование („Сл. весник на РСМ“ бр. 161/2019 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 229/2020);
- Закон за средното образование („Сл. весник на РСМ“ бр. 44/1995 и измени 16/1996; 24/1996; 34/1996; 35/1997; 82/1999; 41/2001; 29/2002; 40/2003; 42/2003; 78/2003; 67/2004; 51/2005; 55/2005; 113/2005; 3/2006; 35/2006; 71/2006; 30/2007; 49/2007; 81/2008; 92/2008; 98/2008; 142/2008;

- 88/2009; 33/2010; 116/2010; 156/2010; 18/2011; 42/2011; 51/2011; 6/2012; 100/2012; 24/2013; 41/2014; 116/2014; 135/2014; 10/2015; 98/2015; 145/2015; 30/2016; 127/2016; 67/2017; 64/2018; 161/2019; 229/2020);
- Закон за учебници за основно и средно образование („Сл. весник на РСМ“ бр. 98/2008 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 99/2009; 83/2010; 36/2011; 135/2011; 46/2012; 24/2013; 120/2013; 29/2014; 146/2015; 217/2015; 30/2016; 21/2018);
 - Закон за вработување на инвалидни лица („Сл. весник на РСМ“ бр. 44/2000 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 16/2004; 62/2005; 113/2005; 29/2007; 88/2008; 99/2009; 136/2011; 129/2015; 147/2015; 27/2016; 99/2018; 103/2021);
 - Закон за употреба на знаковниот јазик („Сл. весник на РСМ“ бр. 105/2009 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 150/2015; 30/2016; 103/2021);
 - Закон за аудио и аудиовизуелни медиумски услуги („Сл. весник на РСМ“ бр. 184/2013 и измени „Сл. весник на РСМ“ бр. 13/2014; 44/2014; 101/2014; 132/2014; 13/2016; 142/2016; 132/2017; 168/2018; 248/2018; 27/2019; 154/2019; 42/2020; 2/2021; 48/2021; 77/2021; 154/2023);
 - Закон за спречување и заштита од дискриминација („Сл. весник на РСМ“ бр. 258/2020);
 - Здравковска Д., Михајловска М. et al. (2018). Анализа на условите за лицата со посебни потреби во рамките на средното и високото образование, МОФ;
 - Извештаи на РСМ до Комитетот на ООН за правата на лицата со попреченост;
 - Извештај за 2022 година од Акцискиот план за имплементација на Конвенцијата;
 - Информација на НП по повод 10 години од ратификација на Конвенцијата на ООН на правата на лицата со попреченост (2021);
 - Јовановска Б., Петковска Н. (2021). Влијанието на Ковид-19 кризата врз лицата со попреченост во Северна Македонија, Вестминстер, Северна Македонија;
 - Колку лицата со попреченост ги знаат своите права, Полио Плус – движење против хендикеп (2018);
 - Комитетот на ООН за правата на лицата со попреченост, Заклучни согледувања на извештаи на РСМ;
 - Кочоска Е., (2017). Анализа на политичкото учество на лицата со попреченост, ОБСЕ Мисија во Скопје;
 - Кочоска Е., Јовановска Б., et al. (2022). Анализа на состојбата со правата на лицата со попреченост во Република Северна Македонија, ОН во Северна Македонија;
 - Кочоска Е., Трпевска М. (2020). Водич за соодветно приспособување, ОБСЕ – Мисија во Скопје;
 - Кочоска Е., Шаврески З. et al. (2017). Анализа на состојбата на лицата со физичка попреченост во Република Македонија, Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија;
 - Мислење на Комисијата за спречување и заштита од дискриминација со бр. 08 – 82/6 од 9.3.2022 година;
 - Нацрт – Национална стратегија за правата на лицата со попреченост 2023 – 2030 со Акциски план 2023 – 2030;
 - Петровска Н., Аврамовски Д. (2021). Правен, финансиски и физички пристап до правда во основните судови во Република Северна Македонија, Коалиција „Сите за правично судење“;
 - Попоска Ж., Јовевски Л. (2017). Антидискриминациско право, Скопје: ОБСЕ;
 - Попоска Ж., Шаврески З., et al. (2015). Холистички извештај за лицата со попреченост во Македонија, Скопје;
 - Пресуда на Основниот граѓански суд Скопје П4 – 10011/22 од 31.03.2023 година;
 - Пресуда на Апелациониот суд Скопје ГЖ – 1639/23 од 30.10.2023 година;
 - Специјален извештај на НП од истражувањето за состојбата со остварување на правото на образование на децата со посебни образовни потреби во РСМ, Годишен извештај за 2020 (2021);
 - Станојковска-Трајковска Н., Георгиевска С., et al. (2017). Анализа на состојбата на лицата со интелектуална попреченост и комбинирани пречки во Република Македонија, Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија,
 - Устав на Република Северна Македонија.

(НЕ)ЕДНАКВОСТА НА ЛИЦАТА СО ТЕЛЕСНА ПОПРЕЧЕНОСТ КАКО ПОСВОИТЕЛИ ВО ПРАВНИОТ СИСТЕМ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
Правен факултет „Јустинијан Први“ – Скопје
Василчо Илијев

Резиме

Посвојувањето како правен институт почива на определбата на современите општества дека едни од темелните правни вредности што се штитат и се афирмираат се хуманизмот и човековото достоинство. Во таа смисла, и лицата со попреченост би можеле да се јават како посвоители на дете на еднаква основа со другите граѓани, во смисла на целите на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост (Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лица со инвалидност „Службен Весник на РМ“ бр. 172/11).

Овој труд ќе даде критичка анализа на правната рамка што ја уредува положбата на лицата со попреченост како потенцијални посвоители, со фокус на Законот за семејството („Службен весник на Република Македонија“ број 80/1992, 9/1996, 38/2004, 33/2006, 84/2008, 67/10, 156/10, 39/12, 44/12, 38/14, 115/14, 104/15 и 150/15).

Потоа ќе биде обработено прашањето за уставноста на одредбата од членот 102 став 1 од Законот за семејството од аспект на контрадикција со темелните вредности утврдени во членот 8 од Уставот, со фокус на начелото на еднаквост на граѓаните пред Уставот и законите во уживањето на своите права. Исто така, одредбата ќе биде анализирана и од аспект на усогласеност со Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, во светлината на социјалниот модел на попреченост како меѓународен стандард при толкувањето на нормите, како и од аспект на обврската на државите потписнички за Конвенцијата за недискриминација на лицата со попреченост при остварување на своите права.

Понатаму, ќе бидат изложени и критички анализирани и одлуките на Уставниот суд, Комисијата за спречување и заштита од дискриминација и Народниот правобранител по поднесени барања за оцена на уставност на наведените одредби, односно постоење нееднаков третман – дискриминација на лицата со попреченост како посвоители.

На крајот, трудот ќе се обиде да даде препораки за законски измени во насока на отстранување на бариерите со кои би се соочиле лицата со попреченост како идни посвоители.

Клучни зборови: посвојување, попреченост, Устав, еднаквост, дискриминација.

Вовед

Посвојувањето деца низ историјата не било секогаш насочено кон заштита на неговите интереси (Cović, A., 2023, стр. 67).

Со афирмацијата на концептот на човековите права се менува и општествената функција на посвојувањето, третманот и неговата достапност. Целта на овој труд е идентификување на слабостите на правната рамка и афирмација на положбата на лицата со попреченост како потенцијални посвоители, аналитичка обработка на положбата и потенцијалната ограниченост во достапноста на овие лица во системот на посвојување поради постоење недоречености во содржината на нормите.

За таа цел ќе биде извршена анализа на содржината на релевантните одредби, како и анализа на усогласеноста со одредбите на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост на Организацијата на обединетите нации во комбинација со компаративниот метод.

Преку критичка анализа на становиштата изнесени во одлуките и постапувањата на Уставниот суд, Комисијата за спречување и заштита од дискриминација и Народниот правобранител во врска со овие прашања, ќе биде укажано на отстапувањето на овие институции од екстензивното разбирање на човековите права и потребата од нивно набљудување низ призмата на нивната достапност на еднаква основа со другите, што е клучна претпоставка за развој на долгорочни политики што ќе обезбедат полна еднаквост во уживањето на правата за сите граѓани.

1. Правна рамка на посвојувањето во Република Северна Македонија

Уставот од 1991 година, како втемелувачки документ со кој се штитат основните општествени и правни вредности, не го издвојува прашањето на посвојувањето како посебно право што е загарантирано во нормативниот текст, но посредно, во членот 8 ги промовира хуманизмот, социјалната правда и еднаквоста како темелни вредности на уставниот поредок, операционализирани преку гаранцијата за водење хумана популациска политика (Устав на Република Македонија „Службен весник на Република Македонија“ бр. 52/91, 1/92, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 3/09, 49/11, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 6/19 чл. 41 од Уставот на Република Македонија, член 8). Ова, заедно со определбата од членот 40 дека Републиката му обезбедува посебна грижа и заштита на семејството, како и правото на човекот слободно да одлучува за создавање деца, ги исцртува правците на заштита на посвојувањето во нашиот правен систем (Устав на Република Македонија, член 40).

Тргувајќи од принципот на еднаквост на граѓаните пред Уставот и законите (Устав на Република Македонија, член 9) и еднаквоста во ползувањето на слободите и правата независно од полот, расата, бојата на кожата, националното и социјалното потекло, политичкото и верското уверување, имотната и општествената положба, лицата со попреченост би требало без посериозни проблеми да ги исполнат условите за посвојување предвидени во Законот и да може да се јават во улога на посвоители. Но, дали е тоа така?

Законот за семејството подетално ги уредува условите за посвојување и видовите на посвојување.

Согласно Законот, посвоител може да биде лице:

- **што е деловно способно,**
- **што има лични својства за успешно вршење на родителските права и да не биде постаро од 45 години, лице најмалку 18 години постаро од посвоеникот, или постаро од 45 години, но старосната граница меѓу посвоителот и посвоеникот не смее да биде поголема од 45 години (Закон за семејството, член 100-а).**

Брачни другари може да се јават како посвоители ако еден од нив не ја надминува горната старосна граница (Закон за семејството, исто).

Изборот на посвоителот исто така зависи од: здравствената состојба, психосоцијалниот статус, материјалните услови, станбените услови, времето на чекање, степенот на образование, брачниот статус и државјанството на посвоителот (Правилник за поблиските критериуми и начинот на избор на посвоителот по електронски пат, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 60/12, член 2).

2. Ограничувања за лицата со попреченост како посвоители од аспект на нивната уставност

Во продолжение ќе бидат анализирани ограничувањата што се однесуваат директно на положбата на лицата со попреченост како посвоители или би можеле да влијаат врз овие лица, како од аспект на нивната уставност, така и од аспект на усогласеност со Конвенцијата за правата на лицата со попреченост.

Законот за семејството предвидува дека посвоител не може да биде лице:

- а) на кое му е одземено или ограничено родителското право, како и лице на кое му е изречена казна за сторено кривично дело со ефективна казна затвор во времетраење од над шест месеци;**
- б) на кое му е ограничена или одземена деловната способност;**
- в) за кое постои основано сомневање дека положбата на посвоител ќе ја употреби на штета на посвоеникот;**
- г) кое е душевно болно или лице со пречки во интелектуалниот развој, како и лице што боледува од болест што може да го доведе во опасност здравјето и животот на посвоеникот;**
- д) чија физичка попреченост е од таков степен што може оправдано да се сомнева во можноста да се грижи за детето;**
- ѓ) ако е постаро од 45 години;**
- е) зависник од дрога или други психотропни супстанции или алкохол;**
- ж) кое има тешко хронично заболување или е болно од неизлечива заразна болест; и**
- з) ако мислењето на стручниот тим на Центарот за социјална работа е негативно во однос на можноста тие лица да бидат родители (Закон за семејството, член 102).**

Според одредбите од точките д) и ж), посвоител не може да биде лице чија физичка попреченост е од таков степен што може оправдано да се сомнева во можноста да се грижи за детето, како и лице што има тешко хронично заболување. Овие одредби се спротивни на основните слободи и права на човекот и граѓанинот признаени со меѓународното право и на хуманизмот, утврдени со Уставот како темелни вредност на уставниот поредок. Имено, Уставот во членот 40 гарантира дека Републиката му обезбедува посебна грижа и заштита на семејството, а согласно членот 41, право на човекот е слободно да одлучува за создавање деца.

Правото на секој човек да биде третиран еднакво и на основа на неговото вродено достоинство е видливо во основните меѓународно-правни инструменти. Според Универзалната декларација за човековите права, „Сите човечки суштества се раѓаат слободни и еднакви по достоинство и права“ (Универзална декларација за човекови права, Генерално собрание на ООН, 1948, член 1).

Сите права и слободи наведени во оваа Декларација им припаѓаат на сите луѓе, без оглед на нивните разлики, како што се: раса, боја, пол, јазик, религија, политичко или друго убедување, национално или општествено потекло, сопственост, раѓање или друг статус“ (исто, член 2).

Во Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права е определено дека: „Државите – страни на овој пакт се обврзуваат да гарантираат дека сите права што се наведени во него ќе бидат остварувани без каква и да е дискриминација заснована врз раса, боја, пол, јазик, вера, политичко мислење или некое друго мислење, национално или социјално потекло, имотна состојба, раѓање или некоја друга околност“ (Меѓународен пакт за економски, социјални и културни права, Генерално собрание на ООН, 1966, член 2, точка 2).

Во прашање е доведена и уставната гаранција за еднаквост во слободите и правата независно од општествената положба, како и на гаранцијата на еднаквост пред Уставот и законите. Имено, оневозможувањето на лицата со телесна попреченост да бидат посвоители е во директна спротивност со уставниот принцип на недискриминација на граѓаните утврден во членот 9 од Уставот, бидејќи директно им забранува на лицата со физичка попреченост и на хронично болните лица да станат посвоители, и ги става во нееднаква положба во однос на другите граѓани што може да се јават во улога на посвоители.

Дополнително, оваа категорија лица со физичка попреченост, кои сакаат да го остварат своето загарантирано право на родителство преку посвојување, се става во нееднаква положба во однос на другите лица со физичка попреченост што се одлучиле родителството да го остварат како биолошки родители на своите деца. Ваквото разликување е целосно нелогично и во спротивност со принципот на хуманизам и почитување на човековото достоинство како врвна правна вредност.

Овие ограничувања се спротивни и на одредбата од чл. 54 од Уставот, кој јасно пропишува дека „Слободите и правата на човекот и граѓанинот можат да се ограничат само во случаи утврдени со Уставот“, и тоа само за време на воена или вонредна состојба според одредбите на Уставот. Секое излегување надвор од утврдените случаи претставува повреда на уставните гаранции на човековите слободи и права (Устав на РСМ, 1991, чл. 54).

Друг аспект на неуставноста на овие одредби е и повредената темелната вредност за почитувањето на општоприфатените норми на меѓународното право (исто, член 8 став 1 алинеја 11).

Најрелевантниот меѓународно-правен документ за заштита на правата на лицата со попреченост е Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, која е ратификувана согласно Уставот, со донесување на Законот за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лица со инвалидност, и со тоа е дел од внатрешниот правен поредок.

Во членот 1 од Конвенцијата е предвидено дека нејзината цел е „Унапредување, заштита и обезбедување на целосното и еднакво уживање на сите човекови права и основни слободи на лицата со попреченост, како и унапредување на почитувањето на нивното вродено достоинство“ (Конвенција за правата на лицата со попреченост, Организација на обединетите нации, член 1). Ова практично е афирмација на социјалниот модел за третман на попреченоста, според кој попреченоста се набљудува како „развоен концепт и резултира во интеракција помеѓу индивидуата со оневозможност и бариерите во општеството и средината, кои го попречуваат нивното целосно и ефикасно учество во општеството на еднаква основа со другите“. Идејата на овој модел е да го промени фокусот на гледање на попреченоста од медицински проблем кон

проблем на непочитување на човековото достоинство и загарантираните слободи и права, а тоа непочитување довело до создавање системски пречки во правниот и општествениот систем воопшто, поради што овие лица се ефективно дискриминирани.

Со цел да се постигне поизедначено толкување на одредбите од Конвенцијата, Комитетот за правата на лицата со попреченост во 2018 година го усвои Општиот коментар бр. 6, кој се однесува на принципот на еднаквост и недискриминација, регулиран во членот 5 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост.

Меѓу другото, во параграфот 61 од Општиот коментар е определено следново:

„Лицата со попреченост честопати се соочуваат со дискриминација во остварувањето на правото на стапување во брак или на родителските и семејни права поради дискриминаторски закони, политики и административни мерки. Родителите со попреченост често се сметаат за несоодветни или неспособни да се грижат за своите деца (Општ коментар бр. 6, Организација на обединетите нации, Комитет за правата на лицата со попреченост, 2018).

Значи, наместо државата да го поддржува засновањето семејство на лицата со попреченост, како операционализација на принципот на хумана популациска политика, таа преку дискриминаторски законски одредби го оневозможува тоа. Недозволиво е во време кога постојат востановени технолошки решенија и применливи модели на медицински третмани, Законот да ги одржува вкоренетите стереотипи за попреченоста како товар на општеството и ограничување за поединецот. Со ваквите одредби, родителството практично се сведува на личната физичка грижа за детето (која, во секој случај, може да се постигне ако државата овозможила услови за помош и поддршка), занемарувајќи ги другите аспекти на родителската улога во развојот на неговата личност. Обврска на државата е создаде услови преку достапни социјални услуги на асистенција и полна пристапност на сите нивоа со цел сите лица со попреченост да може да се остварат како родители.

Номотехнички гледано, оваа одредба е нејасна и непрецизна, а со тоа е спротивна на принципот на правна сигурност, бидејќи стандардот на оправдано сомневање е прешироко поставена формулација под која може да се подведат различни фактички ситуации.

Во однос на ограничувањето на лицата со тешко хронично заболување, како дел од спектарот на попречености, да бидат посвоители (член 102 став 1 точка ж), како и одредбата според која негативното мислење на Центарот за социјална работа за можноста да бидат родители, тие се нејасни од аспект на нивната цел. Ако се има предвид дека постојат голем број хронични состојби/болести што може ефикасно да се третираат, произлегува дека тие сами по себе не се пречка за остварување на улогата на родител. На Центарот за социјална работа му се даваат широки дискрециони овластувања по слободна оцена да дава мислење дали некое лице може да биде родител, без воопшто да се наведат критериумите, со што во прашање се доведени намерата на законодавецот и целта на одредбата воопшто.

3. Институционален одговор на прашањата поврзани со посвојувањето и попреченоста

Прашањето за уставноста на погоре анализираниите одредби е поставено пред Уставниот суд, кој во врска со поднесената иницијатива донел Решение со кое не се поведува постапка за оспорените одредби од Законот за семејството (Уставен суд на РСМ, Решение У.бр. 136/2021).

Аргументацијата на Судот се темели врз неколку стојалишта. Според Судот, Европската конвенција за посвојување деца (Закон за ратификација на Европската конвенција за посвојување деца, „Службен весник на РМ“ бр.11/02) и Конвенцијата за правата на детето (Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на детето, „Службен весник на Социјалистичка Република Југославија“ бр. 150/1990 – „Службен весник на Република Македонија“, 1993) се ориентирани кон обврската за државите да го почитуваат начелото на најдобар интерес на детето кај посвојувањето, а дополнително, изречно забрануваат посвојување ако сериозно не се води сметка за личноста, здравјето и средствата на посвојувачот, податоците за неговиот дом и домаќинство и неговата способност да го одгледа детето.

Најдобриот интерес на детето во семејните релации е особено тешко применлив поради инволвираноста на различни интереси и ситуацијата во која ставовите на детето се од суштинско значење. Односите помеѓу децата и родителите може да бидат предмет на сериозни тензии, особено во случај на развод, злоупотреба на детето, посвојување и слични ситуации (Јовчевска, 2020, стр. 53).

Воопшто не е спорно значењето на најдобриот интерес на детето како основен приоритет, но загрижувачка е аналогијата на Судот, според која физичката попреченост е набљудувана како претпоставена неможност да се одгледа детето, како и тоа дека попреченоста создава околности што би можеле да ги отежнат родителските должности. Напротив, отежнувачките околности, во суштина, произлегуваат од погрешната позиционираност на институциите во третирањето на проблемот. Дотолку повеќе што контекстот во кој се толкува терминот „здравствена состојба“, како дел од критериумите за оцена на потенцијалните посвоители употребени во став 5 на членот 100-а од Законот за семејството, упатува на тоа дека кога Судот ја набљудува попреченоста во контекст на еднаквоста, неа ја изедначува со здравствената состојба.

Исто така, Судот аргументира дека не постои повреда на еднаквоста на лицата со попреченост како посвоители, бидејќи во правниот систем „не постои право на посвојување како право за граѓаните, ниту право на родителство (постојат само родителски права и должности)“.

Ако е тоа така, се наметнува дилемата: Која е разликата меѓу право на родителство и меѓу родителски права и должности? Родителските права и должности го даваат материјалниот, суштински аспект на родителството како субјективно право. Правото на посвојување е еден од двата начина да се реализира правото на родителство. Токму во таа насока е и одредбата од членот 2 став 2 од Законот за семејството, според која „семејството настанува со раѓање и со посвојување“.

Дополнително, Судот смета дека не треба преку институтот посвојување да се укажува на повреди на правата на посвоителот, бидејќи фокусот на заштита е интересот на детето, а „осватувањето на правата на лицата со попреченост е предмет на уредување со друг закон“, обидувајќи се со тоа да го врами прашањето на третманот на попреченоста во единствен закон, но правниот систем во нашата држава се одлучил за хоризонталниот принцип на заштита на правата на лицата со попреченост, така што аспектот на попреченоста е вграден во различните закони што регулираат различни аспекти на општественото живеење. Така, прашањето за образованието на лицата со попреченост е обработено во Законите за основното средното и високото образование, прашањето на пристапноста е уредено со Законот за градење, а, природно, прашањето на посвојувањето е обработено во Законот за семејството. Во сите закони задолжителна е обврската за еднаков третман на овие лица преку одредбите за заштита од дискриминација по основ на попреченост. Со оспорувањето на уставноста на овие одредби не се унапредуваат другите права на лицата со попреченост, туку се отстранува законското ограничување за можноста за посвоители на овие лица, а исто така се укажува на тоа дека органите што одлучуваат за посвојувањето треба да имаат предвид дека постојните социјални услуги и права во заедницата што се гарантираат со други закони треба да се набљудуваат и да се искористат во светлината на дополнување и проширување на содржината на човековите права на лицата со попреченост.

Во однос на употребениот правен стандард „оправдано сомнение“ за можноста посвоителот да се грижи за детето, Судот имплицитно го поврзува тоа со можноста исклучиво лично да се грижи за детето и неа ја ограничува само на основните и инструменталните активности на сметка на социјалните и емоционалните аспекти на родителството. Колку за илустрација, дури и во претпоставена ситуација, кога граѓанинот што би сакал да посвои дете би имал физичка попреченост изразена преку нефункционалност на сите екстремитети (парализа, ампутација и слично), тоа не значи дека не може да му обезбеди на детето соодветна грижа, било да му ја дава лично или преку други лица, а под негов надзор. Принципиелно, набљудувано се наметнува прашањето: Дали во ситуација кога биолошкиот родител се стекнува со физичка попреченост, под сомневање се доведува и неговата способност да биде родител?! Бидејќи одговорот е познат, јасно е дека ова е уште една димензија на нееднаквоста во третманот на лицата со попреченост како посвоители.

Истото прашање е покренато и пред Комисијата за спречување и заштита од дискриминација (Комисија за спречување и заштита од дискриминација, Мислење бр. 08-48/1 од 10.01.2023 година), како и пред Народниот правобранител, при што Комисијата не утврдува постоење дискриминација од причини слични на изнесените во Решението на Уставниот суд, а за одбележување е постапувањето на Народниот правобранител, кој по добиената информација за постапувањето на Уставниот суд и Комисијата за спречување и заштита од дискриминација со известување, ја запира постапката, без да заземе сопствен став во врска со поставеното правно прашање и без да се произнесе за оправданоста на поставените барања во претставката.

Дополнителен аргумент во насока на потребата од измена на ваквите одредби е и фактот дека ниту во земјите од опкружувањето (од кои дел се членки на ЕУ) нема вакви решенија во законодавството што го уредува прашањето на посвојувањето. Имено, ниту еден од релевантните закони што ги уредуваат семејните односи во НР Бугарија⁵, Р. Србија⁶, Р. Хрватска⁷, Р. Албанија⁸ и Босна и Херцеговина⁹ не содржи норма со која лицата со телесна попреченост не би можеле да станат посвоители.

5 Види повеќе на: https://www.registryagency.bg/media/filer_public/2021/03/22/semeeen_kodeks.pdf (пристапено на: 10.04.2022).

6 Види повеќе на: <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Porodichni%20zakon.pdf> (пристапено на: 10.04.2022).

7 Види повеќе на: <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon> (пристапено на: 10.04.2022).

8 Види повеќе на: [https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/65148/89474/F1958881334/ALB65148%20\[English\].pdf](https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/65148/89474/F1958881334/ALB65148%20[English].pdf) (пристапено на: 10.04.2022).

9 Види повеќе на: <https://www.paragraf.ba/propisi/fbih/porodichni-zakon-federacije-bih.html> (пристапено на: 10.04.2022).

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

- Од анализата на правната рамка произлегува дека лицата со физичка попреченост во правниот систем на Република Северна Македонија се соочуваат со законска пречка, односно ограничување да се јават како посвоители, која се темели токму врз нивната состојба како лица со попреченост.
- Институциите на системот при обработувањето на ова прашање, оправдано, се водат од интересите на детето и заштитата на неговата положба, но не се зема предвид комплементарноста во третманот на детето што треба да биде посвоено и потенцијалните посвоители што имаат физичка попреченост.
- Неспорно е дека посвоителот треба да подлежи на евалуација за неговите потенцијали да се грижи за детето, но тие би требало да се набљудуваат пошироко и да не се ограничуваат на можноста родителот исклучиво физички и самостојно да се грижи за детето, на тој начин стеснувајќи ја димензијата на родителството и промовирајќи го пристапот на медицинскиот модел на попреченоста.
- Сите општествени фактори би требало да се насочат кон развивање модели за социјална интеграција на лицата со попреченост на еднаква основа со другите, отстранувајќи ги ограничувањата на средината што ја одржуваат состојбата на попреченост во континуитет.
- Имајќи ја предвид сложеноста на прашањето и заземените ставови на институциите во врска со прашањето на можна повреда на правото на еднаквост на лицата со попреченост кога се јавуваат како посвоители, потребно е да се работи на стратешко застапување што ќе опфати промоција на социјалниот модел на попреченоста во различните општествени сегменти, едукација на правните професионалци за детектирање можни прекршувања на националните и меѓународните стандарди за еднаквост и одново тестирање на подготвеноста на системот да ја усогласи домашната регулатива со нив.

Користена литература

- Cović, A. (2023) Razvoj usvojenja kroz istoriju i savremeni pravni i društveni izazovi u oblasti zaštite dece bez roditeljskog staranja, Revija za evropsko pravo: XXV (2023), Udruženje za evropsko pravo, Kragujevac;
- Family code of Albania – Р. Албанија (релевантна одредба – член 245) [https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/65148/89474/F1958881334/ALB65148%20\(English\).pdf](https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/65148/89474/F1958881334/ALB65148%20(English).pdf);
- Јовчевска, С. (2020), Анализа на усогласеноста на македонското законодавство со меѓународните документи што го гарантираат правото на посвоените деца да го знаат своето генетско потекло, Правен Фокус (Focus Iuris) бр. 1, 2020, Скопје, Македонско здружение на млади правници;
- Мислење бр. 08-48/1 од 10.01.2023 година на Комисијата за спречување и заштита од дискриминација,
- <https://kszd.mk/wp-content/uploads/2023/01/08-48-%D0%BE%D0%B4-10.01.23-%D0%BD%D0%B5%D1%83%D1%82%D0%B2%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0-08-225.pdf> (пристапено на: 31.01.2024);
- Obiteljski zakon – Р. Хрватска (релевантна одредба – член 187) <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon>;
- Porocicni zakon Federacije Bosne I Hercegovine (релевантна одредба – член 97) <https://www.paragraf.ba/propisi/fbih/porodicni-zakon-federacije-bih.html> (пристапено на 10.04.2022);
- Породични закон – Р. Србија (релевантна одредба – член 100) <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Porodicni%20zakon.pdf>;
- Правилник за поблиските критериуми и начинот на избор на посвоителот по електронски пат („Службен весник на Република Македонија“ бр. 60/12);
- Решение на Уставен суд на РСМ У.бр. 136/2021 <https://ustavensud.mk/?p=21927> (пристапено на: 31.01.2024 г.);
- Семеен кодекс – НР Бугарија (релевантна одредба – член 78) https://www.registryagency.bg/media/filer_public/2021/03/22/semeen_kodeks.pdf;
- United Nation International Covenant on Civil and Political Rights (1966) <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (пристапено на: 31.01.2024 г.);
- United Nation Universal Declaration of Human Rights (1948) <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf> (пристапено на: 31.01.2024 г.);
- Устав на Република Македонија, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 52/91, 1/92, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 3/09, 49/11, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 6/19 чл. 41 од Уставот на Република Македонија;
- Закон за семејството („Службен весник на Република Македонија“ број 80/1992, 9/1996, 38/2004, 33/2006, 84/2008, 67/10, 156/10, 39/12, 44/12, 38/14, 115/14, 104/15 и 150/15);
- Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лица со инвалидност („Службен весник на РМ“ бр. 172/11);
- https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/kplp_opsht_komentar_br_6_-_nediskriminacija.pdf (пристапено на 31.01.2024).

ЕДНАКВИ МОЖНОСТИ ЗА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ И СВЕСТ НА ИНСТИТУЦИИИТЕ ЗА ИНКЛУЗИЈА И ПРИСТАП

(Окврт кон инфраструктурниот пристап)

Универзитет „Свети Климент Охридски“ – Битола
Правен факултет
Деспина Влаќеска

Резиме

Еднаквоста е политичко-филозофска, уставно-правна и културно-социјална основа за развојот на општествените односи. Прогресот кон создавање фер услови за секоја индивидуа соочена со попреченост и свеста за човековите права е основа на темата на оваа статија.

Разликите во општеството треба да се поимаат како дел од граѓанските вредности во насока на нивна валоризација.

Кога станува збор за институциите на системот, еден од главните индикатори за функционирањето на антидискриминаторските политики е создавањето еднакви можности за лицата со попреченост преку мерки за унапредување и имплементација на законите.

Во Република Северна Македонија со законски акт е извршена ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со попреченост (инвалидност) и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност, односно таа има сила и примена на закон.

Оттука, преку методот на правна анализа, во статијата ќе се пристапи кон елаборација на постојните законски одредби што ја регулираат материјата, како и извлекување заклучоци за објективната положба на лицата со попреченост, односно инвалидност со акцент на физичката попреченост, давајќи предлози кон општата цел за подобрување на состојбата, особено преку степенот на примена на законите.

Клучни зборови: човекови права, лица со попреченост, закони, конвенции, еднаков пристап, антидискриминација.

Вовед

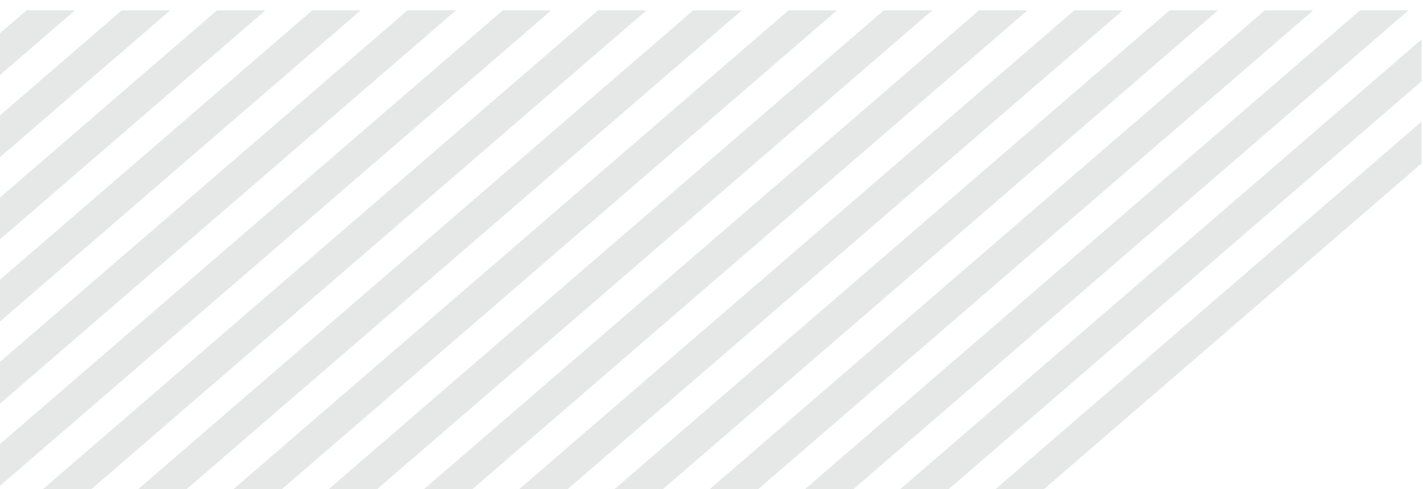
Правото е збир на правни правила што претставуваат израз на политичка волја преточена во акти. Тие акти претставуваат должност како за граѓаните, така и за државата и за нејзиниот институционален механизам.

Правото на еднаквост е основно начело на домашните и меѓународните правни акти. Неговите основни елементи се животот, слободата, правичноста, еднаквиот третман, заштитата во различни форми.

Врз основа на дефинициите на правните начела што ја промовираат еднаквоста се градат правните кодекси и акти што подецидно ги регулираат правата на лицата со попреченост.

За таквата имплементација, од страна на институциите на системот, покрај законите и конвенциите, посебно е битно постоењето на свеста. Развојот на свеста за еднаков пристап и постоење функционални услови за лицата со попреченост е **condition sine qua non** (услов без кој не се може) заради постигнување поголем исчекор кон целта за градење систем на интегритет. Тоа ќе значи вклученост на тие лица преку соодветни можности зависно од нивните потреби, меѓу кои е и инфраструктурниот пристап во урбаните и месните заедници.

Анализата на законските норми што се однесуваат на лицата со попреченост претставува можност за придонес кон подобрувањето на нивната секојдневна реализација и нивно прогресирање, а со тоа и остварување на правдата чиј составен дел се и правата на лицата со попреченост во функција на унапредена примена на човековите права.

1. ПРАВОТО НА ЕДНАКВОСТ КАКО ФУНДАМЕНТАЛНО ЧОВЕКОВО ПРАВО

Во историјата на развојот на општествата, едно од највисоките постигнувања е борбата за човекови права како цивилизациска придобивка.

Универзалната декларација за човекови права, меѓународен акт што претставува задолжително прифатена обичајна норма (*jus cogens*), еднаквоста ја дефинира на следниов начин: „Сите се еднакви пред законот и имаат право, без било каква дискриминација на еднаква заштита пред законот...” (член 7 од Универзалната декларација за правата на човекот, усвоена и прокламирана од Генералното собрание на ОН со резолуција 217 А (III) на 10 декември 1948 година).

Доживувајќи свои проширени дефиниции преточени во одредби низ повеќето значајни меѓународно-правни акти, еднаквоста својот правен пиедестал го има и во Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи. Толкувањето на одредбите од кои е составена, во суштина, се однесуваат на антидискриминацијата.

Постои разлика помеѓу формалната и материјалната еднаквост, при што: формалната еднаквост значи обезбедување законска заштита на еднаквоста, додека, пак, материјалната еднаквост подразбира пошироко толкување на поимот, спроведување на правната еднаквост во секојдневниот живот, при што резултатите и ефектите што произлегуваат од примената на законите, политиките и практиката не треба да бидат дискриминациски (Ананиев Јован, Арифи Беса, Габер Дамјановска Наташа, Лазарова-Трајковска Мирјана, Попоска Жанета, Чубриќ Славица, „Човекови права“, ОБСЕ, Скопје 2018 година, стр. 88).

Врз основа на таквата правна рамка прифатена на меѓународно ниво се креирани правните системи на демократските држави, при што подетално, во согласност со таквите норми и начела, се воспоставил и правниот систем за заштита на лицата со попреченост, особено преку Конвенцијата за правата на лицата со попреченост (усвоена од Генералното собрание на ОН на 13.12.2006 година). Таа конвенција во нашата држава е ратификувана со Законот за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност („Сл. весник на РМ“ бр. 172 од 14.12.2011 година).

Оттука, пред да се премине на поопсежна правна анализа на цитираната Конвенција, круцијално е да се наведе дека дел од темелните вредности на уставниот поредок на Република Северна Македонија се основните права и слободи на човекот и граѓанинот признаени со меѓународното право и утврдени со Уставот на РСМ. Исто така, принципи на уставниот поредок се и хуманизмот, социјалната правда и солидарноста. Потоа, согласно членот 8 од нашиот Устав, дел од тие темелни вредности се уредувањето и хуманизацијата на просторот и животната средина. Оттука, согледливи се уставно-правните основи за носење закони во духот на хуманизацијата на просторот, а со тоа и создавање подобри, похумани услови за лицата со попреченост.

Правата на лицата со попреченост се, всушност, човекови права, додека, пак, нивната заштита е начин до реализација на целите за нивна вклученост во општеството. Во контекст на тоа, факт е дека за унапредување на функционалноста потребни се добри инфраструктурни услови и мерки за пристап на тие лица до здравствени, образовни, културни и други организации. Во тој поглед, државата и локалната самоуправа врз основа на своите ингеренции при носење урбанистички планови, програми и слично се на клучниот потег.

1.1. ПОИМ ЗА ПОПРЕЧЕНОСТ

Своите основи на дефинирање попреченоста ги црпи од медицинските науки, а таа добила и правен третман. Во нашето законодавство и правниот систем, кога станува збор за телесна попреченост, се користи терминот инвалидитет, додека, пак, интелектуалната попреченост е предмет на уредување на Законот за социјална заштита (објавен во „Сл. весник на РМ“ бр. 104/19; 146/19; 275/19; 302/20; 311/20; 163/21; 294/21; 99/22 и 65/23).

Согласно Законот за спречување и заштита од дискриминација: „Лице со попреченост е лице кое има долготрајна физичка, интелектуална, ментална или сензорна оневозможност, што во интеракција со различните општествени бариери може да го спречи неговото целосно и ефективно учество во општеството на еднаква основа со другите“ (член 4 став 1 точка 3 од Законот за спречување и заштита од дискриминација („Сл. весник на РСМ“ бр. 258 од 30.10.2020 година)).

Оттука, јасно произлегува фактот дека термилошки, поимот „лице со попреченост“ може да се користи како за физичка, така и за интелектуална попреченост. Кога станува збор за физичка попреченост, политиката за антидискриминација веднаш пристапила кон законско поимање на целите за соодветно приспособување. Тоа подразбира преземање соодветни мерки што осигуруваат дека лицата со попреченост имаат пристап на еднаква основа со другите, до физичкото опкружување, транспортот, информациите и комуникацијата, вклучувајќи информатички и комуникациски технологии и системи, до други јавни објекти и услуги во урбани и рурални области (член 4 став 1 точка 4 и 5 од Законот за спречување и заштита од дискриминација). Оневозможувањето пристапност и достапност на инфраструктурата, добрата и услугите е дискриминација и подразбира беспоговорно право на судска заштита пред надлежен суд согласно членот 32 од истиот тој Закон.

Во однос на судската заштита, исто така, од клучно значење е и улогата на Народниот правобранител како надлежен државен орган, гарант на еднаквоста и заштитата на човековите права кога тие се предмет на некаква повреда.

Главната поента на телесната попреченост е функционалната неспособност на делови од телото што доведува до намалена или попречена животна активност, при што СЗО (Светската здравствена организација) проценува дека над една милијарда луѓе, околу 15 % од светското население, има некаква форма на попреченост³ и дека само 5 % од овие попречености се вродени („Анализа на состојбата со правата на лицата со попреченост“ – 2021, УНИЦЕФ, декември 2022), упатувајќи на тоа да се надминуваат разликите.

Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, а оттука и Законот како составен дел од нашето позитивно право, пропишува дека: лица со инвалидност се оние лица со долготрајни физички, ментални, интелектуални или сетилни нарушувања, кои во интеракција со различни пречки можат да ја спречат нивната целосна и ефикасна застапеност во општеството на еднаква основа како и другите (член 1 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост усвоена од Генералното собрание на ОН на 13.12.2006 година и Законот за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност („Сл. весник на РМ“ бр. 172 од 14.12.2011 година)).

Одредбите се основа врз која антидискриминаторските и антисегрегаторските политики се предмет на обработка и унапредување на одредбите во останатите правни акти, посебно законските и подзаконските акти во областа на урбанизмот, транспортот, единиците на локалната самоуправа – општините и сл.

2. НАЧЕЛА НА КОНВЕНЦИЈАТА И ЗАКОНОТ ЗА ПРАВАТА НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ – ИНВАЛИДНОСТ (член 3 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост)

2.1 Почитување на вроденото достоинство, индивидуалната автономност, вклучувајќи и слобода на свој избор и независност на лицата

Поимот за вроденото достоинство својот зародиш го наоѓа во теоријата на природното право за човековите права како дел од личноста на човекот. Тие факти се надоврзуваат на начелата на Декларацијата за човекови права, уставните начела и другите правни акти што ја промовираат и ја гарантираат беспоговорната заштита на човековите права и слободи.

Ова начело е израз на самата ренесанса на хуманистичкиот феномен за тоа дека кога човекот е во центарот, може да се зборува за напредна цивилизација и развој.

2.2 Индискриминација

Целта за антидискриминацијата дефинирана со одделни закони и правила, во контекст на оваа Конвенција, подразбира постоење соодветно законодавство и мерки на кои се должни државите потписнички за спроведување на Конвенцијата. Тоа би значело елиминирање на сите форми на дискриминација со тоа што сите расположливи ресурси ќе бидат ставени во интерес на обезбедување рамноправност, развој на свест и постоење институционално-судски механизам за обезбедување правичност.

2.3 Целосно и ефикасно учество и вклученост во општеството

Ваквото начело алудира на создавање услови за еднаквост по пат на вклученост на лицата со попреченост во образовниот, културниот и спортски живот, учество во јавниот и политички живот, во зависно од нивните можности. Конкретно, како би било можно едно лице со телесна попреченост (инвалидитет) да биде спречено да гледа театарска претстава, да учествува на дебата што се одржува на втор кат од одреден објект или, пак, да нема соодветни услови за да може да користи базен, јавен тоалет и сл.? Во тие прашања лежи суштината на одговорот за неопходни мерки и запазување пропишани стандарди за еднаков пристап, односно постоење помагала, приспособливи скалила, соблекувални и сл., каде што тие ќе ги остварат правата без да им биде нарушено здравјето.

2.4 Почитување на разликите и прифаќање на лицата со инвалидност како дел од човековата различност и човештво

Тоа значи практикување т.н. универзален модел што го познава и Конвенцијата, односно Законот кон тоа да се обезбедат услуги до највисок можен обем, не исклучувајќи помагала за лица со инвалидност, доколку е неопходно (член 2 од Конвенцијата). Тоа го вклучува и почитувањето на правото на приватен и семеен живот, правото на информирање, правото на организирање во интересни заедници, а оттука и рушењето предрасуди, стереотипи, сожалување. На овие лица им се потребни фер услови како и на секое друго човечко суштество. Во тој поглед, важна е активната улога на медиумите, граѓанскиот сектор, а и на секоја индивидуа со чувство на емпатија кон проблемот на друг во духот на градењето колективен систем на свест.

2.5 Рамноправни можности

Рамноправноста најпросто е предочена преку карикиран пластичен пример: Едно лице е способно да расудува и стекнало соодветно образование, но поради стекната повреда на нозете, станало инвалид. Дали на тоа лице, освен правото на надоместок во форма на здравствено-инвалидска заштита, не треба да му се обезбедат останатите економски и социјални права на вработување или хонорарна работа, во зависно од неговите физички капацитети? Рамноправноста, во овој контекст, значи баланс меѓу умствениот и физичкиот капацитет и извлекување на најдоброто од индивидуата, независно од телесната попреченост. Покрај правата од економски карактер, со таквиот пристап се врши и психолошка рехабилитација на лицата со попреченост, односно доживување на светлината на сопственото јас преку едноставен начин: почитување на Законот.

2.6 Пристап

Пристапот, како нишка на еднаквоста, значи достапност за која и претходно се зборуваше, како и мерки за елиминација на бариери што се однесуваат на пристап до објекти, патишта, транспортни и други внатрешни и надворешни средства и капацитети, вклучувајќи училишта, домови, медицински објекти, работни места (член 9 став 1 од Конвенцијата).

2.7 Рамноправност меѓу мажите и жените

Родовата еднаквост е предмет на посебна регулатива, при што во контекст на анализата на Конвенцијата, се поврзува со креирање посебни мерки за жените со инвалидност во однос на приспособливи рампи за пристап, услови во јавни објекти и сл., со цел да се исклучи дискриминацијата што често ги опфаќа.

2.8 Почитување на развојните способности на децата со пречки во развојот и почитување на правото на децата со пречки во развојот за зачувување на својот идентитет

Ова начело содржи и дел од најгорливите проблеми на општеството, при што заштитата на правата на децата со попреченост и пречки во развојот е основа за градење инклузивен систем. Целта е градење на личноста на детето што во иднина ќе го трансформира во приспособен човек што може да води живот, при што за телесните или умствени пречки општеството ќе обезбеди хумани инфраструктурни и психолошко-едукативни достоинствени услови.

2.9 КОМИТЕТ ЗА ПРАВАТА НА ЛИЦА СО ИНВАЛИДНОСТ (член 34 од Конвенцијата за правата на лицата со попреченост)

Со цел спроведување на Конвенцијата, постои институционален апарат што ги претставува надлежноста и одговорноста во насока на исполнување на обврските на државите потписнички. Улогата на тој комитет е вршење анализи, статистики, воспоставување меѓународна соработка и изготвување акти и планови за заштита на лицата со попреченост од експлоатација, насилство и злоупотреба, како и заштита од измачување или сурови, нечовечки и понижувачки постапувања или казни.

Улогата на членовите на Комитетот поставени по принцип на правична географска застапеност е ставање на своите лични потенцијали и искуство во насока на остварување на областите што ги опфаќа Конвенцијата.

Предвидено е и формирање регионални организации за интеграција (член 44 од Конвенцијата) како состав од суверени држави на одреден регион, при што сите тие, како и секоја држава потписничка треба да му достават извештај за постигнатото на Комитетот.

Од тоа може да се заклучи дека покрај пропишувањето на начелата и принципите, Конвенцијата пропишува и механизам за нивна институционална имплементација, додека, пак, Комитетот за своите должности одговара пред ООН, како меѓународна организација за мир и безбедност.

3. ПРАВАТА НА ЛИЦАТА СО ПОПРЕЧЕНОСТ ВО УРБАНИСТИЧКО-ПРАВНИОТ ПОРЕДОК НА НАЦИОНАЛНАТА ПРАВНА РАМКА

Положбата на правата на лицата со попреченост во правниот поредок на Република Северна Македонија се согледува во начелните основи врз основа на кои се донел определен закон.

Урбанизмот како област е регулиран со законите што ги дефинираат процесите и надлежностите за управување со таквата област од страна на државните и локалните институции. Со Законот за локалната самоуправа (објавен во „Службен весник на РМ“ бр. 05/2002 година), особено по децентрализацијата, општините одлучуваат во однос на урбанизмот како област.

Конкретно, во Законот за урбанистичко планирање, надминувањето на урбаните бариери за лицата со инвалидитет (член 9 став 1 точка 4 од Законот за урбанистичко планирање, „Службен весник на РСМ“ од 10.02.2020) е спомнато како цел и начело, додека, пак, во нормативната содржина на главниот законски текст нема подетален опис. Тоа не значи дека прашањето не е начнато, дотолку повеќе што општините врз основа и на Конвенцијата може и треба да постапуваат по областите што таа ги уредува носејќи програми во зависност од своите инженерции.

Подецидно, Правилникот за урбанистичко планирање, како подзаконски општ правен акт, споменатото начело го разработува објаснувајќи го во одредбите на тој начин што преку своите стандарди и нормативи утврдува дека за надминување на урбаните бариери на лицата со инвалидитет потребно е обезбедување функционална пристапност и мобилност помеѓу градбите и подрачјата во и помеѓу населените места на сите граѓани, особено на лицата со намалена или отежната подвижност, децата, постарите и други (член 3 став 1 точка 4 од Правилникот за урбанистичко планирање, објавен во „Сл. весник на РСМ“ бр. 225/20; 2019/21; 104/22).

Потоа, истиот тој Правилник во своите одредби го пропишал начелото на јавност, инклузивност и партиципативност (член 8 од цитираниот Правилник). Преку истото тоа се предвидува вклученост на граѓанскиот елемент во процесот на донесување на плановите со цел истакнување реални потреби, а оттука и повикот за вклученост на лицата со попреченост да може своите барања да ги достават по пат на јавните анкети, со цел да се донесат поефикасни детални урбанистички планови.

Таквата формална поставеност е добра, но сепак аспектот на правата на лицата со попреченост треба да добие поопсежна правна рамка, која ќе биде реално функционална, а не само хартија што служи за презентација.

Во Деталните урбанистички планови на општините, во текстуалниот дел, својствено за сите општини, се споменува дека треба да се обезбеди пешачко движење во функција на инвалидните лица без бариери во духот на примена на пропишаните правила. Подобро би било да се пристапи кон тенденција на посериозна разработка кон која ќе се посвети и посериозно внимание за реализација на терен.

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Врз основа на теориската и правна анализа на позитивното право што ги третира лицата со попреченост, се дојде до следниве констатации:

Правната поставеност на начелата на еднаквост се беспрекорно конципирани во меѓународниот правен поредок. Истите тие начела својот правен пулс го доживуваат и низ хиерархијата на правните акти во законската регулатива на Република Северна Македонија, почнувајќи од Уставот.

Собранието на нашата држава, како носител на законодавната власт, заедно со другите надлежни тела и органи покажеле волја за прифаќање и ратификување на напредните механизми за заштита на лицата со попреченост.

Со Законот за ратификација на Конвенцијата, која беше предмет на анализирање, е извршен значаен чекор напред кон идеолошките стандарди за креирање општество еднакво за сите.

Тековните јавни информации алудираат на тоа дека пристапот на државата и граѓанскиот сектор оди во насока на развојот на свеста за оваа проблематика преку едукации, обуки и задолжување на институциите за носење конкретни мерки за спроведување на постојните закони.

Но, исто така, врз база на правната анализа, споредена со фактичката состојба, неизоставно е тоа дека законските акти што се однесуваат на ресорот урбанизам треба да претрпат соодветни измени. Таквите измени треба да добијат облик што ќе значи проширување на утврдените начела во задолжителни норми.

Ценејќи ја важноста на проблемите со правата на лицата со попреченост, се извлекува и можната препорака од донесување подзаконски акт чија содржина ќе се однесува единствено на правата на лицата со попреченост.

Ратификуваната Конвенција претставува одлична основа за тоа, дотолку повеќе што нејзините одредби може да добијат интерпретација во програмите и плановите што ги носат општините како единици на локалната самоуправа.

Секојдневието е полно со примери што покажуваат многубројни аномалии што се однесуваат на правото на еднаков пристап, особено од аспект на инфраструктурните решенија.

Оттука, развојот на свеста не подразбира само граѓанско и институционално јакнење на значењето на правата на лицата со попреченост, туку клучна е и улогата на надзорните органи што треба сериозно и постојано да го контролираат почитувањето на стандардите пропишани со закон.

Во тој поглед, исто така, потребно е поактивно заживување на улогата на Народниот правобранител. Поточно, таа институција уредена со закон треба да биде протагонист во општеството што ќе поттикнува, ќе иницира, ќе промовира и ќе постапува по службена должност по наводи за прекршување на човековите права на лицата со попреченост, освен постапувањето по тековни претставки.

Според тоа, а согласно Конвенцијата и останатите законски акти, треба формално-правно да евалуираат прогресивно, но што е најбитно, добрите закони и правилно да се применуваат.

Правата на лицата со попреченост не смее да се сфаќаат како чин што треба да се спомне на маргините од урбанистичките планови со цел понекогаш да се одговори на барање за информации од јавен карактер, туку пристапот до нив треба да биде хуманистички, реален и во насока на реалните потреби на лицата што имаат попреченост.

Почитувањето и практикувањето на правата на лицата со попреченост е почитување на човековите права како основен принцип на правната држава и дел од инструментите на остварување на владеење на правото во една држава.

Користена литература

- Анализа на состојбата со правата на лицата со попреченост во Република Северна Македонија-2021 година, автор UNICEF, декември 2022 година, достапна на: <https://www.undp.org/north-macedonia/publications/analiza-na-sostojbata-na-pravata-na-licata-so-poprechenost-vo-republika-severna-makedonija-2021>;
- Ананиев Јован, Арифи Беса, Габер-Дамјановска Наташа, Лазарова-Трајковска Мирјана, Попоска Жанета, Чубриќ Славица „Човекови права“, ОБСЕ, Скопје 2018;
- Георгиев-Калица Александар, „Речник на правни поими – Дефиниции на поими и фрази од македонското законодавство и латински правни изреки“, 2015;
- Закон за локалната самоуправа („Сл. весник на РМ“ 05/2002);
- Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лица со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност („Сл. весник на РМ“ бр. 172 од 14.12.2011 година);
- Закон за социјална заштита („Сл. весник на РСМ“ бр. 104/19; 146/19; 275/19; 302/20; 311/20; 163/21; 294/21; 99/22 и 65/23);
- Закон за спречување и заштита од дискриминација („Сл. весник на РСМ“ бр. 258 од 30.10.2020 година);
- Закон за урбанистичко планирање („Сл. весник на РСМ“ од 10.02.2020 година);
- Конвенција за заштита на човековите права и основните слободи, Рим, 4 ноември 1950 година и протоколите кон Конвенцијата за заштита на човековите права и основни слободи;
- „Попреченост и факти за здравјето“, СЗО 2011, во состав на анализата достапна на: <https://www.undp.org/north-macedonia/publications/analiza-na-sostojbata-na-pravata-na-licata-so-poprechenost-vo-republika-severna-makedonija-2021>;
- Правилник за урбанистичко планирање („Сл. весник на РСМ“ бр. 225/20; 2019/21; 104/22);
- Универзална декларација за правата на човекот, усвоена и прокламирана од Генералното собрание на ООН со резолуција 217 А (III) на 10 декември 1948 година;
- Устав на Република Северна Македонија („Сл. весник на РМ“ бр. 52/1991) пречистен текст, достапен на: <https://www.sobranie.mk/ustav-na-rm.nspх>.

ВОСПОСТАВУВАЊЕ НА МЕХАНИЗАМОТ ЗА КОМПЕНЗАЦИЈА НА ЖРТВИ НА ТРГОВИЈА СО ЛУЃЕ

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
Правен факултет „Јустинијан Први“ – Скопје
Лазар А. Тасев

Резиме

Согласно Директивата 2011/36/EУ на Европскиот парламент и Советот од 2011 година за превенција, борба против трговија со луѓе и заштита на жртвите, воспоставен е меѓународен стандард жртвите на трговија со луѓе да имаат пристап до механизам за компензација. Во Република Северна Македонија, по цели дванаесет години постоење на само празна бланкетна норма за право на компензација од државниот фонд во Законот за кривичната постапка, беше донесен **lex specialis** Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, во кои е опфатена и трговијата со луѓе. Со овој закон се воспоставува Комисијата за надоместок на жртви, како институционален механизам за остварување на правото на паричен надоместок и за определување на видот и висината на паричниот надоместок на жртви од кривично дело со насилство.

Комисијата, иако законски беше предвидена и требаше да започне да функционира од 25 мај 2023 година, повторно беше создаден „бирокуратски лавиринт“ за ресторативната правда, со оглед на тоа што таа е формирана со задоцнување, на 13 февруари 2024 година. Крuciјално е да се спомене и обврската што произлегува од Директивата на Советот 2004/80/EЗ од 2004 година за надоместокот на жртвите на кривично дело со цел да им се обезбеди информираност на потенцијалните баратели на компензација за нивното право и за постапката за компензација поради тоа што државата недоволно го промовира механизмот за да биде јавноста информирана и запознаена со него. Истата обврска е предвидена и како должност на Комисијата да изработи информативен материјал и да го достави до релевантните институции и граѓански организации.

Клучни зборови: ресторативна правда, компензација, жртви, пристап до правда.

Вовед

Во Република Северна Македонија, до пред извесно време, жртвите на трговија со луѓе се соочуваа со ограничен пристап до ресторативната правда. Имено, во Законот за кривичната постапка („Службен весник на РМ“ бр. 150/10) е утврдено дека жртвите на кривично дело, за кое е пропишана казна од најмалку четири години, имаат право на надоместок на материјална и нематеријална штета од државниот фонд под услови и на начин пропишан со посебен закон, доколку надоместокот на штета не може да се обезбеди од осудениот. Сепак, и покрај законски гарантираното право, во практиката овие жртви не можеа да го остварат своето право на компензација. Причината за оваа ресторативна неправда беше резултат на тоа што не постоеше *lex specialis* со кој би се регулирала оваа материја, на кој упатува Законот за кривичната постапка со бланкетна норма.

Со цел да се надмине создадениот „вакуум“ простор помеѓу Законот за кривичната постапка и бланкетната одредба, во ноември 2022 година беше донесен Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство („Службен весник на РМ“ бр. 247/22), кој е усогласен со европското *acqius*. Суштината на овој закон е да им се обезбеди паричен надоместок на жртвите од кривични дела сторени со насилство како помош од страна на државата согласно начелото на општествена солидарност и да спречи можна виктимизација и секундарна виктимизација како дополнително страдање што жртвите може да го претрпат од односот на надлежните органи. Како начин за компензација на жртвите, односно заради ублажување на последиците од кривичното дело, жртвата има право на паричен надоместок за трошоци за лекување и медицински помагала, изгубена заработувачка, трошоци за погреб, изгубена издршка и солидарна помош за претрпени последици од кривичното дело.

Самиот Закон претставува новина во нашиот правосуден систем, со тоа што се воспоставува Комисија за паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство. Оваа Комисија претставува независно тело во својство на правно лице што е надлежно за одлучување за правото на паричен надоместок и за определување на видот и висината на паричниот надоместок на жртви од кривично дело со насилство. Но, токму и поради фактот што претставува нов механизам за компензација на жртви, јавноста не е доволно запознаена со него, што негативно се одразува на пристапот до правда на жртвите на насилство, вклучувајќи ја и трговијата со луѓе.

Сепак, иако Комисијата согласно Законот требаше да започне да функционира од 25.5.2023 година, таа беше формирана од страна на Владата на Република Северна Македонија на 13.2.2024 година, а својата конститутивна седница ја одржа на 29.2.2024 година. Ова е особено загрижувачки со оглед на тоа што во тој период повторно беше лимитиран пристапот до правда на жртвите на трговија со луѓе во институционалните лавиринти.

За поставеноста, функционирањето и ефикасноста на механизмот на компензација на жртви на трговија со луѓе како модус за пристап до ресторативна правда, како метод на истражување ќе ја користиме дескриптивната анализа за елаборација на законските решенија, како и компаративниот метод со цел споредување на националната правна рамка со меѓународните и европските стандарди од оваа област. На тој начин, статијата ќе биде структурирана со анализа на меѓународните стандарди, преглед на националната правна рамка, а централен дел ќе биде елаборација на функционирањето на Комисијата и на крајот заклучок со препораки.

МЕЃУНАРОДНИ СТАНДАРДИ

Во многу меѓународни инструменти, правото на компензација на жртви е истакнато како неопходен дел од социјалната солидарност во општеството. Односно, меѓународните документи од оваа област како главни аргументи за оправдување на компензацијата на жртвите ги наведуваат слабата криминална политика што не го превенирала кривичното дело, примената на мерки што не содејствувале во борбата против криминалот, како и фактот дека е забранета „крвната одмазда“, па оттаму државата треба да и обезбеди сатисфакција на жртвата и на лицата што зависат од неа.

Правото на компензација на жртви од кривични дела како државна обврска е особено апострофирана во европското *acquis*, и тоа во Директивата на Советот 2004/80/EЗ од 2004 година за надоместок на жртвите на кривично дело (Советот на ЕУ, 2004), Директивата 2012/29/EУ на Европскиот парламент и Советот од 2012 година за воспоставување минимални стандарди за правата, поддршката и заштитата на жртвите од кривични дела (Европскиот парламент и Советот на ЕУ, 2012) и Директивата 2011/36/EУ на Европскиот парламент и Советот од 2011 година за превенција, борба против трговија со луѓе и заштита на жртвите (Европскиот парламент и Советот на ЕУ, 2013).

Директивата на Советот 2004/80/EЗ од 2004 година за надоместок на жртвите на кривично дело е усвоена со цел да ја надополни Рамковната одлука ЕУ 2001/220/JHA за жртви во кривичните постапки, која не ја уредуваше компензацијата на жртви од страна на државата (Krusari, 2018). Имено, наведената Директива утврдува експлицитна обврска за државите членки на Европската Унија да воспостават државен механизам за компензација на жртви од кривични дела со насилство, а особено од кривичното дело тероризам. Исто така, во овој документ се наметнува обврската за државите членки да овозможат и прекугранична соработка помеѓу државите членки на ЕУ во случаи кога одредено лице станува жртва од кривично дело на насилство во друга држава членка, со цел да се олесни пристапот до остварувањето на правото на компензација во прекугранични случаи преку заемна соработка на државите членки. Во вакви случаи, Директивата предвидува дека надоместокот на жртвата од кривично дело треба да го исплати државата членка во која е сторено кривичното дело.

Директивата 2012/29/EУ на Европскиот парламент и Советот од 2012 година за воспоставување минимални стандарди за правата, поддршката и заштитата на жртвите од кривични дела претставува главен хоризонтален инструмент на политиката на Европската Унија кога станува збор за процедуралните права на жртвите. Иако Директивата се однесува општо на правата на жртвите во кривичната постапка, во членот 16 предвидува дека државата членка гарантира дека жртвата во кривичната постапка има право да и се донесе одлука за надоместок на штета од сторителот во разумен рок, со исклучок ако за таквата одлука согласно националното право не е уредено дека таквата одлука ќе биде донесена во друга постапка. Второ, оваа Директива ги задолжува и самите држави членки на ЕУ да промовираат мерки за поттикнување на сторителите да и обезбедат соодветна компензација на жртвата.¹⁰

¹⁰ Повеќе кај Гавриловски, З. (2021), Извештај за изработена ГАП-анализа на усогласеноста на законодавството и практиката за правата на жртвите во Република Северна Македонија со нормите и стандардите на Европската Унија утврдени во директивата 2012/29/EУ, Македонско здружение на млади правници, достапно на: https://myla.org.mk/wp-content/uploads/2021/09/GAP-analiza_A4_WEB-compressed.pdf.

Третиот инструмент на Европската Унија во однос на правото на компензација на жртвите е Директивата 2011/36/EУ на Европскиот парламент и Советот од 2011 година за превенција, борба против трговија со луѓе и заштита на жртвите. Имено, иако оваа Директива се однесува на посебна заштита на жртвите на трговија со луѓе, во членот 17 е стипулирано дека жртвите на трговија со луѓе мора да имаат пристап до механизми за компензација (Milquet, 2019).

Сите овие меѓународни инструменти воспоставуваат одредени стандарди за правото, пристапот и обезбедувањето на компензацијата на жртвите на кривичните дела со тоа што одредуваат одредени параметри, односно критериуми што треба да се транспонираат во националните законодавства.

Првенствено, меѓународните стандарди утврдуваат кои категории жртви може да бидат корисници на правото на компензација. Така, пристап до механизам за компензација може да има секоја директна жртва, односно лицето кон кое е насочено кривичното дело, но и посредните жртви, т. е. издржувани лица или членови на семејството на непосредната жртва. Понатаму, меѓународните стандарди упатуваат и на персоналниот принцип, што претставува дека покрај државјаните, право на компензација од државен фонд да имаат и странски државјани доколку жртвата во времето на извршување на кривичното дело престојувала во државата. Со тоа е оставен простор оваа област да биде регулирана врз основа на принципот на реципроцитет или меѓународен договор. Третиот критериум како меѓународен стандард се однесува на кривичното дело на тој начин што правото на компензација на жртви од државен фонд е ограничено на умислени кривични дела на насилство. А, особено во меѓународните документи се истакнуваат убиството, трговијата со луѓе, насилството врз децата, кривичните дела против половата слобода и половиот морал и семејното насилство (Krusari, 2018).

Национална правна рамка

Со донесувањето на Законот за кривичната постапка во 2010 година, а кој започна да се применува од 2013 година, во членот 53, кој се однесува на правата на жртвите во ставот 3, е уредено дека во согласност со посебните прописи, жртвата на кривично дело за кое е пропишана казна затвор од најмалку четири години има право на надоместок на материјална и нематеријална штета од државниот фонд под услови и на начин пропишан со посебен закон, доколку надоместокот на штета не може да се обезбеди од осудениот (Лажетик-Бужаровска et al., 2015). Оваа „бланкетна“ одредба, која за остварување на правото на компензација на жртвите упатува на *lex specialis*, сè до 2022 година беше „мртво слово“ на хартија поради тоа што државата дванаесет години не изрази волја за донесување таков закон. Се разбира дека целокупното игнорирање на овој факт од државата претставуваше повреда и ограничување на пристапот до ресторативна правда на жртвите на кривични дела.

На 16 ноември 2022 година, како *lex specialis* беше донесен Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, кој влезе во сила на 25 ноември 2022 година, а започна да се применува од 25 мај 2023 година. Со Законот се уредуваат правото на паричен надоместок, условите за остварување на правото на паричен надоместок, видовите паричен надоместок, основањето, статусот, составот и функционирањето и надлежностите на Комисијата за надоместок на жртви од кривично дело со насилство.

Целта на овој закон е да се обезбеди ефикасен пристап до ресторативна правда преку користење парична компензација на жртвите од кривични дела со насилство од државниот фонд согласно начелото на општествена солидарност и да се спречи можна виктимизација и секундарна виктимизација како дополнително страдање што жртвите може да го претрпат од односот на надлежните органи.¹¹ Паричниот надоместок, т. е. компензацијата на жртвите служи за ублажување на последиците од кривично дело со насилство, при што ова право не го дерогира правото на жртвата да побарува надоместок на штета или да оствари друго побарување согласно друг закон пред надлежен суд. Компензацијата претставува помош на жртвите да закрепнат од физичките, емоционалните и финансиските загуби, овозможува основ за нов почеток во животот и индиректно превенира одредено лице повторно да стане жртва на трговија со луѓе (Димишковска Рајковска et al., 2011).

Сепак, пред да започнеме со елаборација на условите за остварување на правото на компензација, мора да се напомене дека право на паричен надоместок имаат само жртвите на кривични дела извршени по денот на започнувањето со примена на Законот.

Законот, следејќи ги веќе наведените меѓународни стандарди, предвидува неколку услови за остварување на правото на паричен надоместок. Првиот услов е територијалниот принцип, т. е. жртвата може да го оствари своето право на паричен надоместок само доколку делото е сторено на територијата на Република Северна Македонија, на домашен брод, без оглед каде се наоѓа бродот во времето на извршување на делото или во домашен цивилен воздухоплов додека е во лет или во домашен воен воздухоплов, без оглед каде се наоѓал воздухопловот во времето на извршување на делото. Понатаму, персоналниот принцип уредува дека право на паричен надоместок има жртва што е државјанин на Република Северна Македонија, како и дека право на паричен надоместок има жртва што е странски државјанин, која во времето на извршување на кривичното дело со насилство била на територијата на Република Северна Македонија, врз основа на принципот на реципроцитет или меѓународен договор ратификуван во согласност со Уставот на Република Северна Македонија.

Членот 8 од Законот, кој се однесува персоналниот принцип, овозможува право на паричен надоместок да има жртва без државјанство или жртва што е неевидентно лице во матичната книга на родени, под услов да биде исполнет територијалниот принцип. Исто така, доколку на територијата на Република Северна Македонија е сторено кривичното дело спрема државјанин на земја членка на Европската Унија, тој има право на паричен надоместок, но оваа одредба ќе започне да се применува од денот на пристапувањето на Република Северна Македонија во Европската Унија. Надвор од сите овие наведени случаи, право на надоместок има и жртва од трговија со луѓе и трговија со дете согласно територијалниот принцип.

Во однос условот за кривичните дела, Законот номотехнички не ги набројува таксативно делата, туку, напротив, на далеку подобар начин нуди дефинирање на тоа што претставуваат кривични дела со насилство во смисла на овој закон. На тој начин, кривичните дела со насилство Законот ги класифицира во три групи. Во првата група спаѓаат кривични дела сторени со умисла со примена на физичка сила или со други дејства со кои настанува тешко нарушување на здравјето, како и родово базирано насилство врз жените и семејно насилство, кривичните дела поврзани со засновање ропски однос и превоз на лица во ропски однос, трговија со луѓе и трговија со

¹¹ Повеќе за моделот на компензација од државен фонд в. Анон. (2008), Compensation for Trafficked and Exploited Persons in the OSCE Region, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), стр. 32–34. Достапно на: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/e/32023.pdf>.

дете согласно одредбите од Кривичниот законик. Втората група опфаќа кривични дела со кои се повредува половиот интегритет, додека, пак, во третата група спаѓаат кривични дела со кои со општоопасно дејство, орудие или средство се доведува во опасност животот или имотот на лицето, кои предизвикале смрт или тешки телесни повреди или тешко нарушување на физичкото или психичкото здравје на едно или повеќе лица, а се пропишани во Кривичниот законик како квалификаторен облик на основниот облик на кривичното дело.

Исполнувајќи ги наведените услови, право на паричен надоместок имаат непосредната, но и посредната жртва на кривично дело со насилство. Притоа, под непосредна или директна жртва се смета лице што претрпело тешко нарушување на физичкото или психичкото здравје како директна последица од стореното кривично дело со насилство или како последица од стореното кривично дело со насилство во чие извршување не учествувало, а тоа кривично дело е сторено спрема друго лице. Како непосредна жртва се смета и лицето што претрпело тешко нарушување на физичкото или психичкото здравје, а се обидуvalo да спречи извршување кривично дело со насилство, и давало помош на жртвата или и помагало на полицијата при лишувањето од слобода сторител на кривично дело со насилство. Додека, пак, под посредна жртва се смета член на семејството (брачен или вонбрачен партнер, дете, родител) на непосредна жртва кај која настапила смрт поради кривичното дело со насилство.

Сепак, за да може одредена жртва да го оствари своето право на компензација, неопходно како предуслов е кривичното дело да биде евидентирано или пријавено во полиција или во јавното обвинителство. И тоа, без оглед на тоа дали сторителот на кривичното дело е познат, дали против сторителот на кривичното дело е поведена кривична постапка или, пак, постојат фактички или правни пречки за водење кривична постапка.

Согласно Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, предвидени се повеќе видови парични надоместоци, и тоа, за трошоци за лекување и медицински помагала, изгубена заработувачка, трошоци за погреб, изгубена издршка и солидарна помош за претрпени последици од кривичното дело.¹²

Паричниот надоместок на трошоците за лекување и медицински помагала и следува на непосредна жртва согласно прописите од областа на здравствената заштита, кој се исплаќа еднократно, во максимален износ до 2 000 евра во денарска противвредност. Овој надоместок може да се исплати само доколку овие трошоци не може да се надоместат од нејзиното здравствено осигурување согласно прописите од областа на здравственото осигурување. Непосредната жртва има право и на паричен надоместок за изгубена заработувачка до која дошло како последица на кривичното дело сторено со насилство, поради што настапила неспособност за работа согласно прописите од областа на пензиското и инвалидското осигурување. Ваквиот надоместок се исплаќа еднократно, во максимален износ до 2 000 евра во денарска противвредност.

Посредната жртва на кривично дело со насилство има право на паричен надоместок на вообичаени трошоци за погреб во износ согласно прописите од областа на пензиското и инвалидското осигурување. Сепак, посредната жртва што ги платила трошоците за погреб нема право на надоместок на овие трошоци согласно одредбите од овој закон, доколку има право на наплата на овие средства по друга основа утврдена со закон. Исто така, право на паричен

¹² Подетално за видовите парични надоместоци в. Anon. (2008), Compensation for Trafficked and Exploited Persons in the OSCE Region, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), стр. 37–40. Достапно на: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/e/32023.pdf>.

надоместок на изгубена издршка има посредната жртва, која била издржувана од непосредната жртва кај која настапила смрт, кој се утврдува според околностите на случајот, земајќи го предвид најнискиот износ на семејна пензија согласно закон и очекуваниот период на издршка на лицето. Посредната жртва што има право на семејна пензија не може да го оствари ова право. Надоместокот за изгубена издршка се исплаќа еднократно, во максимален износ од 4 500 евра во денарска противвредност.

Право на солидарна помош за претрпени последици од кривичното дело во еднократен максимален износ до 500 евра во денарска противвредност имаат и непосредната и посредната жртва, на тој начин што при определувањето на висината на износот на надоместокот за солидарна помош за претрпените последици по физичкото и психичкото здравје, предвид ќе се земат тежината на последиците, околностите на случајот и/или видот и тежината на кривичното дело.

За сите наведени парични надоместоци, износот не може да го надмине износот од вкупно 5 000 евра во денарска противвредност, како максимален износ на вкупен паричен надоместок.

Комисија за паричен надоместок на жртви од кривично дело со насилство

Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривично дело со насилство за првпат во Република Северна Македонија воспоставува механизам за компензација на жртви на кривични дела со насилство. Имено, за правото на паричен надоместок и за определувањето на видот и висината на паричниот надоместок на жртви од кривично дело со насилство одлучува Комисијата за паричен надоместок на жртви од кривично дело со насилство, како независно тело во својство на правно лице. Комисијата задолжни со своето работење, со оглед на фактот што таа е формирана на 13 февруари 2024 година, односно по девет месеци од започнувањето на примената на Законот.

Комисијата е составена од петмина членови што ги избира Владата на Република Северна Македонија со мандат од четири години, без право на повторен последователен избор. Составот на Комисијата е претставен од еден член од редот на судиите во Врховниот суд на Република Северна Македонија или од апелационите судови, еден член од редот на јавните обвинители од Јавното обвинителство на Република Северна Македонија или вишите јавни обвинителства, еден член е од редот на вработените во Министерството за труд и социјална политика, еден член се избира на предлог на Министерството за здравство од редот на лекари специјалисти во областа психијатрија или трауматологија и еден член се избира од редот на невладините организации.

Постапката за остварување паричен надоместок се поведува со поднесување барање од страна на жртвата, односно родителот или старателот ако жртвата е дете или нема деловна способност или од полномошникот на жртвата. Барањето се поднесува писмено до Комисијата или може да се предаде непосредно преку архивата на Министерството за правда. Законот предвидува и можност тоа да се прати по пошта или во електронска форма.

Рокот за поднесување на барањето за паричен надоместок изнесува три години од денот кога е извршено кривичното дело за кое се бара надоместок. По исклучок, во случај кога жртвата поради здравствени причини не е во можност да го поднесе барањето во овој рок, барањето може да го поднесе најдоцна во рок од шест месеци од денот кога престанале да постојат причините поради кои не била во можност да го поднесе барањето, а најдоцна во рок од пет години од денот на извршувањето на кривичното дело. Ако жртвата е дете или лице со ограничена или одземена деловна способност, а родителот или старателот не поднел барање за надоместок во рок од три години од денот кога е извршено кривичното дело, рокот од три години започнува да тече од денот кога лицето ќе наврши 18 години или од денот кога по настапувањето на полнолетството на жртвата е пријавено извршувањето на кривичното дело или од денот кога на лицето му е вратена деловната способност.

Кон барањето за покренување на постапката за остварување надоместок, жртвата задолжително мора да поднесе докази и исправи со кои пред Комисијата ќе докаже дека ги исполнува сите услови за остварување на правото на компензација. Комисијата за утврдување на фактичката состојба може да изведува докази. Доказите се изведуваат, по правило, со читање исправи, а по исклучок, Комисијата може да земе изјава од подносителот на барањето или од други сведоци и, по потреба, да обезбеди стручно мислење. Во однос на барањето, Комисијата донесува одлука во форма на решение со мнозинство гласови од вкупниот број членови најдоцна во рок од 60 дена од денот на приемот на целосното барање за надоместок. Во случаи кога основата за остварување на надоместокот и висината на надоместокот не може да се утврдат без факти и околности, кои ќе се утврдат во правосилно завршена кривична постапка, одлуката се донесува најдоцна во рок од три месеци од денот на правосилноста на одлуката во кривичната постапка.

Одлучувајќи по барањето, Комисијата може да донесе решение со кое го отфрла барањето како ненавремено, недозволено или поднесено од неовластено лице, го отфрла барањето како неуредно или нецелосно ако подносителот на барањето е повикан да го исправи или да го дополни, а тоа не го направи во предвидениот рок, го уважува барањето за надоместок целосно или делумно и одредува вид и висина на паричниот надоместок или го одбива барањето како неосновано.

Во случаите кога барањето се уважува, при одлучувањето за одредувањето на висината на паричниот надоместок на жртвата, Комисијата особено ќе ги има предвид однесувањето на непосредната жртва пред, за време и по извршувањето на кривичното дело, придонесот на непосредната жртва за настанувањето и последиците на кривичното дело, материјалната и финансиската состојба на жртвата, како и видот и тежината на кривичното дело. Исплатата на надоместокот на жртвите од кривично дело со насилство се обезбедува во рамките на буџетот на Министерството за правда, додека, пак, за постапката за остварување надоместок по овој закон не се плаќаат административни такси. Со исплатата на паричниот надоместок на жртвата, Република Северна Македонија го презема правото на жртвата спрема сторителот на кривичното дело до износот на исплатениот надоместок, како право на регрес.

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Со донесувањето на Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, вклучувајќи ја и трговијата со луѓе, се стави крај на една епоха на ресторативна неправда. Од извршената анализа може да се заклучи дека Законот е целосно усогласен со меѓународните документи и овозможува ефективен механизам за компензација на жртвите и нивен пристап до правда.

Во однос на жртвите на трговија со луѓе, иако Законот и Комисијата се однесуваат општо на жртви на кривични дела со насилство, механизмот за компензација ги исполнува барањата на Директивата 2011/36/EU на Европскиот парламент и Советот од 2011 година за превенција, борба против трговија со луѓе и заштита на жртвите, за постоење механизам за компензација на жртви на трговија со луѓе. Имено, во членот 7 став 5 од Законот е предвидено дека право на паричен надомест има и жртва на трговија со луѓе и трговија на деца доколку делото е сторено на територијата на Република Северна Македонија. А, понатаму во членот 9 е стипулирано дека под кривично дело на насилство се смета и трговијата со луѓе и трговијата со деца.

Сепак, неопходно е да се изврши измена на бланкетната одредба во членот 53 став 3 од Законот за кривичната постапка, каде што правото на надоместок на материјална и нематеријална штета од државниот фонд е ограничено на жртва на кривично дело за кое е пропишана казна затвор од најмалку четири години. Последното тврдење е поради тоа што, спротивно на оваа одредба, Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство како *lex specialis*, врз основа на меѓународните и европски стандарди обезбедува поекстензивни услови за остварување на правото на компензација, што значително позитивно влијае врз пристапот до ресторативна правда.

На крајот, есенцијално е државата да вложи поголеми напори во информирање на јавноста за новиот механизам за компензација на жртви, со цел граѓаните да бидат запознаени и да го искористат своето право. Затоа што сметаме дека јавноста, а донекаде и стручната фела не се доволно информирани за механизмот за компензација на жртви. Овде би го спомнале и членот 31 од Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, кој ја задолжува Комисијата да изработи информативен материјал, кој содржи информации за правата за паричен надоместок, условите и за постапката за остварување на ова право и да го достави до правосудните органи, релевантните институции и граѓанските организации. Како посилен аргументација би ја посочиле и Директивата на Советот 2004/80/EЗ од 2004 година за надоместок на жртвите на кривично дело, која јасно укажува на тоа дека државите членки на ЕУ мора да им обезбедат на потенцијалните баратели на компензација да имаат пристап до суштински информации за можности за остварување на нивното право на компензација.

Користена литература

- Anon. (2008), Compensation for Trafficked and Exploited Persons in the OSCE Region, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), достапно на: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/e/32023.pdf>;
- Kusari, B. (2018), Semi drzavne kompenzacije za zrtve krivicnih dela, Dubrovnik, Hrvatska;
- Milquet J. (2019), Strengthening victims' rights: from compensation to reparation, European Commission;
- Арнаудовски, Љ. и Стојановски, Т. (2002) Трговија со луѓе – Криминалитет, Скопје;
- Атанасова, М., Арнаудова, С. и Шапкова, К. (2021), Кон транспонирање на Директивата 2012/29/EU („Директива за жртви“) во домашното законодавство, Македонско здружение на млади правници, достапно на: https://myla.org.mk/wp-content/uploads/pdf/JAVNA-politika_A4_WEB_compressed-compressed.pdf;
- Гавриловски, З. (2021), Извештај за изработена ГАП-анализа на усогласеноста на законодавството и практиката за правата на жртвите во Република Северна Македонија со нормите и стандардите на Европската унија утврдени во Директивата 2012/29/EU, Македонско здружение на млади правници, достапен на: https://myla.org.mk/wp-content/uploads/2021/09/GAP-analiza_A4_WEB-compressed.pdf;
- Димишкова Рајковска, Ј., Варошлија М., Димитријоска С. и Трајковска, А. (2014), Анализа на правото на компензација и усвоените политики за компензација за жртвите од трговија со луѓе во Македонија, Здружение за акција против насилство и трговија со луѓе – Отворена порта – Ла Страда/Македонија достапно на: <https://lastrada.org.mk/wp-content/uploads/2019/04/ПРАВО-НА-КОМПЕНЗАЦИЈА-НА-ТРУГОВАНИТЕ-ЛИЦА-ВО-РМ-20111.pdf>;
- Лажетиќ-Бужаровска, Г., Калаџиив, Г., Мисоски, Б. и Илиќ Димоски, Д., (2015), Казнено процесно право, Скопје;
- Фришчиќ, Ј., Антиќ, Д. и Михов, С. (2016), Анализа за обесштетувањето на жртвите на насилнички криминал во Република Македонија, Здружение за акција против насилство и трговија со луѓе – Отворена порта – Ла Страда/Македонија, достапно на: <https://lastrada.org.mk/wp-content/uploads/2019/04/Анализа-државен-фонд-.pdf>.

Документи

- Директива 2011/36/EU на Европскиот парламент и Советот од 2011 година за превенција, борба против трговија со луѓе и заштита на жртвите, ОЈ L 101, 15.4.2011, р. 1–11;
- Директива 2012/29/EU на Европскиот парламент и Советот од 2012 година за воспоставување минимални стандарди за правата, поддршката и заштитата на жртвите од кривични дела, ОЈ L 315, 14.11.2012, р. 57–73;
- Директива на Советот 2004/80/EЗ од 2004 година за надоместок на жртвите на кривично дело, ОЈ L 261, 6.8.2004, р. 15–18;
- Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на РСМ“ бр. 247/22;
- Закон за кривичната постапка, „Службен весник на РМ“ бр. 150/10;
- Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ број 37/96;
- Рамковна одлука ЕУ 2001/220/JHA за жртви во кривичните постапки, ОЈ L 82, 22.3.2001, р. 1–4.

ПРИСТАПОТ ДО ПРАВДА, ИНКЛУЗИВНИТЕ ИНСТИТУЦИИ, ДИСКРИМИНАЦИЈАТА И ДЕЦАТА ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола
Правен факултет – Кичево
Љаура Е. Бајрами

Резиме

Пристапот до правдата е камен-темелник на едно демократско општество, основно право што обезбедува правичност, еднаквост и заштита за сите поединци во едно општество, вклучувајќи ги и децата. Концептот за пристап до правдата може да се најде во највисокиот правен акт на нашата држава, Уставот, во меѓународните инструменти за човекови права, вклучително и Универзалната декларација за човекови права и Меѓународниот пакт за граѓански и политички права. Овие инструменти за човекови права го признаваат правото на поединецот да преземе правни дејства за да ги заштити своите права кога се повредени овие права. Децата имаат еднакво право да ги уживаат сите гаранции во сферата на човековите права, кои им стојат на располагање на возрасните лица.

Сепак, дискриминацијата создава бариери што го попречуваат пристапот до правдата, особено за маргинализираните групи на деца. Пристапот до правда не е еднаков за секое дете, не само во форма, туку и во содржина, а особено за децата што припаѓаат на маргинализирани или дискриминирани групи.

Анализата на факторите што влијаат врз дискриминаторското однесување кон децата во различните фази на правдата покажува дека проблемот на дискриминација на децата во пристапот до правдата е многу сложен поради комбинацијата на различни елементи, како што се возраст, пол, семеен статус, социјален статус, образование, сексуална ориентација итн. Некои категории деца, како што се сиромашните деца, децата со попреченост, ромските малцинства и девојчињата се соочуваат со поголеми бариери во споредба со другите.

Овој труд покажува дека постојните механизми не се доволни за да се земат предвид потребите и правата на децата. Во отсуство на политики во полза на малолетниците, судскиот систем изгледа рамнодушен и често дискриминаторски во случаите кога присуството на малолетници бара ефикасна заштита, правично и непристрасно судење и мерки што се во најдобар интерес на детето.

Еднаквиот пристап до правдата за децата бара правни реформи и политики погодни за децата, вклучително и градење капацитети и обезбедување адаптиран и специјализиран персонал и услуги за да се задоволат потребите на децата.

Клучни зборови: дискриминација, деца, пристап до права, институции, правна заштита, еднаквост.

Вовед

Имаме целосен пристап до правдата кога заштитните мерки ја спречуваат злоупотребата и обезбедуваат еднаков третман од страна на властите на кое било лице, возрасно или малолетно лице, во судскиот процес или во другите постапки.

Во концептот на членот 1 од Конвенцијата за правата на детето, „дете е секое човеково суштество кое не навршило осумнаесет години од животот, доколку, врз основа на закон кој се однесува на детето, полнолетството не се стекнува порано“. Конвенцијата е еден од најважните акти на меѓународното право во кој се предвидени правата и обврските во сите области од животот на детето. Некои од главните права на децата се: правото на еднаквост и недискриминација: сите деца имаат еднакви права. Ниту еден од нив не може да биде дискриминиран поради пол, раса, религија, етничка припадност, јазик, економски, образовен и социјален статус, како и поради која било друга причина.

Еднаквоста е едно од основните начела санкционирани во највисокиот правен акт на нашата држава, Уставот. За децата неодамна се изготвени конкретни закони, како што е Законот за заштита на децата („Сл. весник на РСМ“ бр. 23/13). Согласно членот 12 од овој закон, „се забранува секоја дискриминација врз основа на раса, боја на кожа, потекло, национална или етничка припадност, пол, род, сексуална ориентација, родов идентитет, припадност на маргинализирана група, јазик, државјанство, социјално потекло, образование, религија или верско уверување, политичко уверување, друго уверување, попреченост, возраст, семејна или брачна состојба, имотен статус, здравствена состојба, лично својство и општествен статус или која било друга основа“.

Но, практиката покажува дека искуството во полето на правдата за децата не секогаш ги одразува законските и политичките одредби што се во сила во дадена земја. Општо земено, пристапот до правдата за децата во голема мера е под влијание на нивната возраст и статус, како и културните перцепции за местото на децата во општеството и во семејството.

Во првата тематска целина од трудот ќе биде дефиниран поимот дете, забраната за дискриминација и пристапот до правдата во меѓународната правна рамка и во позитивното законодавство во Република Северна Македонија (*de lege lata*).

Втората целина содржи поглавја за анализа на постапувањето на правосудниот систем, институциите за спроведување на законот (како што е полицијата), институции што издржуваат кривични казни (како што се затворот и поправни центри), кои покажуваат дискриминаторски третман поради возраст, социјален статус, семеен статус, пол, попреченост или сексуална ориентација, при што фокусот е ставен на кривичните постапки.

Во светлината на постојните перцепции во Република Северна Македонија во однос на положбата на децата и нивото на уживање на нивните права, присуството на запоставените групи, како што се Ромите, овој труд анализира два „тивки“ случаи во контекст на повреди и дискриминаторски однесувања во натамошниот текст.

Оваа статија нуди препораки чија цел е да ја подигнат свеста на судиите, обвинителите и полициските службеници, адвокати и едукатори, креатори на политики и носители на одлуки за намалување на случаите на дискриминација и гарантирање на почитување на еднаквоста пред законот на категориите и возрасните групи на деца во однос на слични случаи.

На крајот ќе се извлече конечен заклучок за усвојување предлози за законски реформи и политики погодни за децата, алтернативни мерки и механизми за спречување на дискриминацијата на децата и еднаков пристап до правдата.

I. Децата, дискриминацијата и пристапот до правдата во меѓународното и домашното законодавство

1.1 Определување на поимот дете и забраната за дискриминација во меѓународното законодавство

Меѓународното право особено ги признава правата на децата како најранлива категорија. На меѓународно ниво, *Конвенцијата за правата на детето е најстариот универзално прифатен инструмент за човекови права, ратификуван од секоја земја во светот, освен во две. Конвенцијата го вклучува целиот спектар на човекови права – граѓански, политички, економски, социјални и културни права на децата во еден единствен документ. Конвенцијата во членот 41 наведува да бидат почитувани и заштитени човековите права и за секое дете на возраст под осумнаесетгодишна возраст.*

Во концептот на членот 1 од Конвенцијата за правата на детето е пропишано дека **„дете е секое човеково суштество кое не навршило осумнаесет години од животот, доколку, врз основа на закон кој се однесува на детето, полнолетството не се стекнува порано“** (UN General Assembly, 1989).

Во сите дејства што се однесуваат на деца, Европскиот суд за човекови права секогаш ќе ги земе предвид најдобрите интереси на детето во конкретен предмет. Важноста на ова произлегува од третото начело на Декларацијата за правата на детето, усвоена од Обединетите нации во 1959 година (AIRE Центар, 2019).

Највисокиот интерес на детето треба да биде главна цел во секоја одлука донесена за животот на детето, без оглед на тоа дали се државни или приватни институции, социјална поддршка, судови, управни и законодавни тела. Сите држави што ја потпишале Конвенцијата за правата на детето, вклучувајќи ја и Република Северна Македонија, мора да обезбедат заштита и грижа за потребната благосостојба на сите деца.

Конвенцијата содржи и едно битно барање, а тоа е дека за да имаат тежина и значење, правата мора да бидат обезбедени со ефективни правни средства што ќе го санкционираат нивното прекршување.

Универзалната декларација за човекови права го отелотворува поимот за пристап до правдата, принципот на еднаквост и недискриминација. Така, членот 1 од Универзалната декларација за човекови права вели: **„Сите човечки суштества се раѓаат слободни и еднакви по достоинство и права.“** Член 2: **„Секој ги ужива сите права и слободи наведени во Универзалната декларација, без каква било разлика, како што се раса, боја, пол, јазик,**

религија, политичко или друго мислење, национално или социјално потекло, имот, раѓање или кој било друг статус.“ Член 7: „Секој е еднаков пред законот и има право без никаква дискриминација на еднаква заштита со закон.“ (UN General Assembly, 1948).

Конвенцијата за правата на детето, исто така, се надоврзува на принципите изразени во овие меѓународни инструменти. Така, членот 2 предвидува: „Државите членки се обврзуваат да ги почитуваат правата наведени во оваа Конвенција и да ги гарантираат на секое дете во нивната јурисдикција, без каква било разлика, без разлика на раса, боја, пол, јазик, религија, политичко мислење или кое било друго мислење, од национално, етничко или социјално потекло, богатство, инвалидитет, семејно потекло или која било друга состојба на детето или неговите родители или законски застапници.“ (UN General Assembly, 1989).

Европскиот суд за човекови права претставува важно средство за пристап на децата до правдата. Децата може да поднесат барање до Судот без разлика на нивната возраст. Без оглед на можните тешкотии при одлучувањето дали детето ги исцрпило сите домашни правни лекови, досегашната практика на Судот покажува добронамерност кон малолетниците што се обраќаат до Судот (Ристиќ, 2018).

Ставот на Судот е дека принципот на правда приспособен за децата мора да се применува во националните судови. Според тоа, Судот јасно наведува дека детето мора да се третира со целосна почит за неговата возраст, нивото на зрелост и интелектуалните и емоционални способности и дека треба да се преземаат мерки за да се зголеми неговата способност за разбирање и учество во постапката, вклучително и спроведување сослушување на тој начин што ќе ја намали колку што е можно повеќе можноста на детето да се чувствува заплашено или воздржано.

1.2 Определување на поимот дете и забраната за дискриминација во домашното законодавство

Според членот 11 од Законот за заштита на децата („Службен весник на РСМ“ бр. 23/13), „дете е секое лице до наполнети 18 години живот, како и лица со попреченост до наполнети 26 години живот“.

Децата ги искажале правата што сакаат да ги имаат. Тоа се правото на пријателство; правото да оди на училиште; правото на игра и забава; правото на работа; правото да се занимаваат со спорт; правото на лубов од родителите и семејството; правото на почитување; правото да имаат семејство; правото да бидат заштитени од тепање и понижување; правото да бидат живи и здрави и правото да имаат право на сопствено мислење.

Децата имаат право да ги уживаат правата дефинирани со закон и не може да бидат исклучени или дискриминирани од никого.

Според членот 12 од Законот за заштита на децата („Службен весник на РСМ“ бр. 23/13), „се забранува секоја дискриминација врз основа на раса, боја на кожа, потекло, национална или етничка припадност, пол, род, сексуална ориентација, родов идентитет, припадност

на маргинализирана група, јазик, државјанство, социјално потекло, образование, религија или верско уверување, политичко уверување, друго уверување, попреченост, возраст, семејна или брачна состојба, имотен статус, здравствена состојба, лично својство и општествен статус или која било друга основа“.

Ефикасното спроведување на Законот за заштита на децата нуди многу добра можност за спречување на сите форми на дискриминација и различен третман.

Сепак, дискриминацијата е длабоко вкоренета и една општа реалност. Дискриминацијата создава бариери што го попречуваат пристапот до правдата, особено за маргинализираните групи на деца.

Дискриминација е разликата или исклучувањето на едно лице во споредба со другите. Дури и кога преферираме една личност, меѓу другите, или кога наметнуваме ограничувања на една личност, а не на некои други, кога тие се под еднакви услови, се соочуваме со дискриминација или нееднаков третман на лицата.

Така, при утврдувањето на критериумите за дискриминација, главниот фокус останува на нееднаквоста во однос на полот, сексуалната ориентација, етничката припадност, сиромаштијата или земјата на потекло/престој.

И покрај меѓународните договори и нивната интеграција во домашното законодавство, сè уште постојат значителни празнини, особено во кривичните постапки.

1.3 Што се подразбира под поимот еднаков пристап на децата до правдата и зошто тој е значаен?

Во текот на изминатите неколку децении, толкувањето на концептот за пристап до правдата се промени од право да се покрене правна постапка за повреда на правата до пошироко толкување што подразбира еднакви и правични правни лекови.

Пристапот до правдата е право само по себе, како и предуслов за остварување на сите други права, без оглед на тоа дали станува збор за социјални и економски или граѓански и политички права.

Пристапот до правдата е клучен за заштита на правата што биле занемарени или повредени (UNDP, 2004). Еднаков пристап на децата до правдата значи дека правосудниот сектор ги штити и работи еднакво за сите деца.

Еднаквиот пристап на децата до правдата се однесува на правото на ефективни и правични одговори на прекршување на правата, на заштита на правата или на решавање спорови во правична и транспарентна постапка во која се штити достоинството на децата и се промовира нивниот развој.

Еднаквоста значи дека секое дете, без оглед на возраста, полот, етничката припадност, државјанството, тешкотиите во развојот, социоекономското потекло или кој било друг статус може еднакво да ги користи правните средства и да има еднаков пристап до правдата.

Еднаквиот пристап на децата до правдата се однесува на правото на ефективни и правични одговори на прекршување на правата, на заштита на правата или на решавање спорови во правична и транспарентна постапка во која се штити достоинството на децата и се промовира нивниот развој.

Поради тоа, неопходно е правосудните системи да бидат приспособени на потребите на децата, бидејќи паушалната примена на општите мерки што се однесуваат на возрасните не е доволна, со оглед на тоа дека на одредена група деца што се соочуваат со дополнителни предизвици и пречки потребни им се посебни мерки и дополнителна помош со цел да може да ги уживаат овие права еднакво како и сите други деца. Во оваа смисла, особено е значајно овие права да им се овозможат на оние деца што поради сиромаштија, ексклузивност или дискриминирачки ставови не може да ги остварат своите детски права.

Пристапот до правда сè повеќе се признава како темел за остварување на сите други основни права, како што е правото на образование, здравје и социјална заштита (МЗМП, 2019).

Децата наидуваат на пречки при остварувањето на своето право за пристап до правдата. Пристапот до правдата во голема мера зависи од нивната возраст и зависната положба, како и од културните перцепции за местото што го заземаат децата во општеството и во семејството.

Еден од поголемите проблеми со кои се соочуваат децата во својот пристап до правдата е негативното влијание на општествената и културолошката практика. Таа ги обесхрабрува децата во потрагата по правдата поради вообичаените убедувања и форми што ја одразуваат нееднаквоста, а за децата е неприфатливо да и се доверат на повозрасна личност за проблемот што го имаат во домот, а особено да поднесат пријава против член на семејството или против личност од пошироката заедница.

За жал, децата не се доживуваат себеси како носители на права, ниту, пак, заедницата ги доживува така. Покрај тоа, многу деца сметаат дека правните средства се бескорисни со оглед на тоа што имаат впечаток дека возрасните не се спремни да ги сослушаат, да им веруваат и да ги вреднуваат нивните искуства. Во дел од стварноста, децата може да имаат и негативни реперкусии, како што е исклучувањето од заедницата поради тоа што зборувале за повредата на своите права (Прва детска амбасада во светот на Меѓаши – Република Македонија, 2012).

Постојат цела низа правни и практични пречки што на децата им го оневозможуваат правото за пристап до правдата.

Во стварноста, правосудните институции и постапки се осмислени за возрасните и не се приспособени да одговорат на потребите на сите деца. Правните совети и правната помош не ги земаат доволно предвид потребите на децата, а и постојните ресурси за овие услуги се недоволни.

II. Третманот на децата во кривичните постапки, недостатоците во функционирањето на правосудниот систем и на другите институции

Премногу често, децата се соочуваат со закони, политики и практики што не се приспособени на искуствата на децата или на друг начин доведуваат до нефер исходи во граѓански и кривични предмети.

Различниот третман се среќава во различни фази од кривичноправниот процес. Третманот на лишување од слобода на децата како сторители на кривични дела или третманот на децата што се сведоци на кривично дело има директно влијание врз нивниот психолошки и социјален развој. Придружувањето, притворот или лишувањето од слобода во најголем број случаи се претвора во мерка затвор, без да се анализираат контекстот, возраста или најдобриот интерес на детето. Зголемувањето на бројот на малолетни рецидивисти во казнено-поправниот систем предизвикува голема загриженост за криминалниот потенцијал што се гледа дека се „култивира“ во местата на лишување од слобода. Поголемиот дел од криминалниот контингент на рецидиви во Македонија претставува потценети малолетници, дискриминирани поради нивниот семеен статус, третирани како полнолетни поради видот и формите на кривичните дела. Системот на кривичната правда за малолетници работи во контекст на социјална нееднаквост и недостиг на вреднување на социјалните фактори.

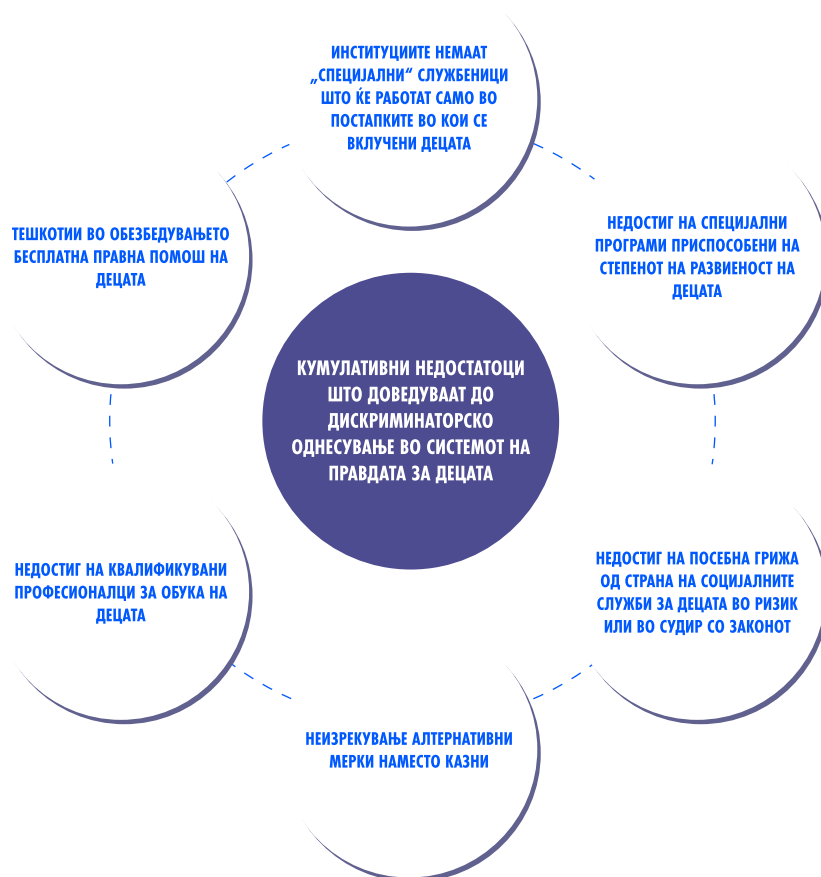
Понатаму, претераните одложувања на судските рочишта, неприсуството на родителот или законскиот старател, недостигот на специјалисти за психолошка процена на детето стануваат вистинска причина и пречка за ефективна правда на малолетниците. Социјалниот контекст на притворените малолетници, немањето врски со семејствата, сиромаштијата и недостигот на чувствителност на судските претставници доведуваат до примена на затворската казна, без да се земе предвид возраста на малолетникот и неговиот најдобар интерес.

Очигледно, механизмите за пристап до правдата не се секогаш доволни за децата што припаѓаат на маргинализирани групи или со посебни потреби. Во случаите на виктимизација, специјалните институции и структури покажуваат неадминистрација, слаба анализа или површна процена на динамиката и тенденциите на криминалот врз малолетниците. Следствено, тие намерно или поради неспособност негативно влијаат врз зголемувањето на виктимизацијата на малолетниците (Ibid). Потсетуваме дека кога дете е вклучено во кривично дело, потребна е специјализирана поддршка обезбедена од лице со професионална обука и вештини за да му помогне на детето, почитувајќи ги основните принципот „најдобар интерес на детето“. Така, ако процесот на кривичната правда се смета за стресен за возрасниот, за детето жртва е многукратно пострашен и напнат. Тоа е затоа што децата имаат малку познавање за формата на судската постапка, тие помалку ја разбираат важноста на сведочењето и често се збунети и сакаат повторно да сведочат. Второ, подалеку од училишната средина или од нивниот дом, децата треба да комуницираат со голем број непознати возрасни лица, кои често се необучени за овој тип комуникација или не се навикнати да разговараат со децата за прашања и одредени

криминални околности. Во оваа нетипична средина, децата често се чувствуваат несоодветно и да се плашат, особено во случаи на насилство во кругот на семејството.

Нечувствителниот и дискриминаторски третман е евидентен во оние случаи кога детето жртва на сексуално насилство треба да сведочи и (во одреден момент) да се соочи со агресорот (Димитријоска и Лажетиќ, 2017). Во овие постапки, повторното доживување на настанот му предизвикува повеќе штета на детето отколку правдата. Слични искуства се евидентни и кај децата сведоци, кои мора да се откажат од секојдневните активности или од училиштето за да „задржат“ колку што е можно поцелосни сеќавања за кривичното дело. Но, пролонгирањето на криминалните процеси им го одзема правото на децата да го продолжат својот нормален живот, во обид да забораваат на стравот и вознемиреноста од соочување со сторителите на кривичното дело. Тешкотиите во сведочењето, вознемиреноста од одговорноста за распаѓање на семејството, очајот од напуштање на еден од родителите се дел од чувствата со кои се среќаваат децата вклучени во кривичните случаи на екстремно семејно насилство, случај по случај. Овие тешкотии стануваат уште покомплексни за оние деца што треба паралелно да се соочат со кривичен судски процес (екстремно семејно насилство со сериозни последици за мајката) и граѓански процес со кој започнува бракоразводна постапка на родителите, старателство над децата, имот и поделба на имотот итн.

Графикон број 2.1: Анализа на факторите што доведуваат до дискриминаторско однесување во системот на правдата за децата¹³

¹³ Од анализата спроведена во рамките на втората глава од овој труд во однос на третманот на децата во кривичните постапки, недостатоците во функционирањето на правосудниот систем и на другите институции, изработен е графикон заради анализа на факторите, односно на кумулативните недостатоци што доведуваат до дискриминаторското однесување во системот на правдата за децата.

III. „Тивки“ случаи на дискриминаторски однесувања во Република Северна Македонија

Случај број 1

Петгодишно девојче од ромска националност ја преминуваше улицата во населбата Топанско Поле во Скопје. Се движеше накај својот дом, преморено, бидејќи цел ден просеше на една од скопските крстосници. Не го забележа возилото што со голема брзина се движеше по булеварот. Се слушна силен удар. Пред голем број очевидци, лежеше безживотното тело на девојчето. Петгодишното девојче веднаш беше пренесено во Ургентниот центар во Скопје, но залудни беа сите напори да се спаси нејзиниот живот. Речиси пет години подоцна, случајот сè уште нема епилог, а возачот не одговараше за одзементиот живот (Јорданоска, 2011).

Случај број 2

Две малолетни бездомни деца тргнале до продавница, но биле пресретнати од Специјалната единица „Алфа“, кои ги нападнале, физички ги малтретирале и им се заканувале со цел да признаат дека извршиле разбојништво – дека украде чанта на госпоѓа што случајот го пријавила во полиција. Малолетните деца, без придружба на родител, биле однесени во полициска станица Беко – Скопје, каде што продолжила полициската бруталност врз нив, па дури и биле принудени да потпишат изјави без присуство на родители. При соочување со пријавувачот, госпоѓата негирала дека малолетните деца го сториле разбојништвото. Случајот е процесираан и во тек е постапката поради пречекорување на полициските овластувања (Центар за правни истражувања и анализи, 2017).

Во домашното правосудство, кршењето на човековите права на децата припадници на ромската заедница не е видливо. Тоа не значи дека не постојат случаи што не треба да влезат во судските сали и да бидат пресудени. Погоре опишаните случаи се вознемирувачки и тие се најдобар показател за постоењето повеќеслојна дискриминација на децата врз основа на нивната етничка припадност и нивниот социјален статус. Децата сè уште имаат нееднаков третман пред различни органи и институции во државата, односно државата има несразмерен и дискриминирачки ефект врз децата Роми во нивниот пристап до правдата. Дискриминацијата се согледува во неуспехот на надлежните органи да обезбедат ефикасна истрага, необезбедување бранител во текот на постапката, брутално постапување на полицијата, примена на несоодветна сила, заплашување, репресија и нехуман третман.

Ранливите категории деца се најчести жртви на институционална дискриминација и како резултат на тоа се соочуваат со тешкотии во остварувањето на нивните законски загарантирани права.

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Не може да напредуваме како општество ако принципот за недискриминација и еднаквост не е втемелен во нашата визија за иднината. Тоа е остварливо и треба да започне уште од најраното детство. Децата не се раѓаат со предрасуди и ги учат општествените норми од своите родители што се грижат за нив и од институциите што ги посетуваат. Добрите програми за родителство, поддршката на социјалниот и емоционалниот развој на децата, поттикнувањето емпатија кон различните групи деца, споделувањето и прифаќањето на различностите, како и спречувањето малтретирање и насилство може да придонесат за создавање нови генерации млади што ќе го мерат сопствениот успех според степенот на правичност и еднаквост во општеството.

Непосредно набљудување и следење на судските постапки каде што децата се обвинети или се жртви на кривичните дела ќе придонесе да се препознаат дискриминаторските постапувања во текот на судската постапка и реалната процесна положба на децата при овие судења.

Државата е должна да постигне ефикасна заштита од дискриминација по сите основи и притоа мора да ги посочи и да ги отстрани сите дискриминаторски однесувања на органите на прогонот и да утврди одговорност преку целосни и темелни истраги. Потребно е подобрување на механизмите за пристап до правда, особено обезбедување правна помош во постапките со користење бранители преку системот на бесплатна правна помош, како и овозможување превод на мајчиниот јазик во рамките на судските постапки.

За да се постигне ефикасна заштита од дискриминација во кривичната постапка, а особено во полициската и јавнообвинителската истражна постапка, мора да се обезбеди и да се воспостави постојан процес на едукација што ќе развие сензибилитет кај правосудните органи при постапувањето во предмети каде што како обвинети/осомничени се јавуваат децата. Ова особено се однесува на јавните обвинители, полициските службеници, социјалните работници, исто така, и во крајна линија, и на судиите. Едукацијата мора да ги следи најновите трендови и стандарди за почитување на правото на еднаквост, пред сè, водени од судската практика на Европскиот суд за човекови права, кој дава ултимативно поимање на заштитата од дискриминација и почитување на правото на еднаквост.

Реалноста е дека во секојдневниот живот и во рамките на институциите постои дискриминација, а за да се промени оваа реалност, јавните власти мора критички да гледаат на целиот спектар на услуги за деца, поврзани на еден или на друг начин со правосудниот систем, и тоа не само полицијата или судот, туку и наставниците, институциите за заштита на децата, социјалните работници, психолозите и другите актери од заедницата што комуницираат со децата во нивната конфронтација со правдата.

Вклучувањето на бесплатната правна помош особено за децата што се во конфликт со законот е од клучно значење за спречување дискриминација и различен третман. Државата мора дополнително да гарантира бесплатна правна помош, односно не само адвокатот да биде присутен, туку адвокатот да мора да се бори одговорно и професионално за да обезбеди ефикасна заштита на правата на детето.

Дискриминаторското однесување посебно доаѓа до израз во запоставувањето на социјалната рехабилитација поради сиромаштија, исклученост поради сексуална ориентација или ромско потекло на децата. Исто така, забележуваме дека криминалот ги става момчињата на зголемен ризик од вмешаност во споредба со девојчињата. Ова значи дека телата за креирање политики мора да ги земат предвид и родовите елементи во превентивните напори.

Борбата против дискриминацијата во нашата земја покажува неопходност за воведување иновација во концептот за пристап до правдата и недискриминацијата на децата. Тоа би било преку усвојување законска реформа, односно нов закон: „Закон за Комесарот за заштита од дискриминацијата.“ Врз основа на овој закон, Комесарот за заштита од дискриминација би бил особено важен, самостоен и независен државен орган во нашиот правен систем. Комесарот би играл огромна улога во превенцијата од дискриминаторско однесување спрема децата. Предмет на неговата работа, пред сè, би било неговото вклучување во решавањето на најразличните проблематики што влијаат врз животот, благосостојбата и најдобриот интерес на децата. Неговата потреба особено станува значајна во неговото вклучување од страна на судството и обвинителството уште во првите фази од кривичниот процес за малолетникот. Истовремено, во рамките на неговите реални компетенции е да му се припише и правото на Комесарот за изрекување санкции на сите оние (органи, односно службеници) што ги прекршуваат принципите за пристап до правдата и кои покажуваат дискриминаторско однесување спрема децата.

Користена литература

- AIRE Центар (2019), Деца и Европскиот суд за човекови права, Во: Билјана Брејтвејт, Катарина Харби, Горан Милетиќ, ед. АЛФА-2 Д.О.О., достапно на: <https://rolplatform.org/wp-content/uploads/2019/03/rol-children-mak.pdf>, пристапено на: 28.01.2024;
- Димитријоска, С., Лажетиќ, Г. (2017), Извештај на здруженијата на граѓани за насилството врз децата, во: Марија Тодоровска, достапно на: <https://lastrada.org.mk/wp-content/uploads/2019/04/pdfresizer.com-pdf-resize-1.pdf>, пристапено на: 28.01.2024;
- Закон за заштита на децата, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 23/13, бр. 12/14, бр. 44/14, бр. 144/14, бр. 10/15, бр. 25/15, бр. 150/15, бр. 192/15, бр. 27/16, бр. 163/17, бр. 21/18, бр. 198/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 104/19, бр. 146/19, бр. 275/19, бр. 311/20, бр. 294/21, бр. 150/22 и бр. 236/22;
- Јордановска, М. (2011), Извадок, достапно на: http://www.childresembassy.org.mk/informator-br-40-ns_article-deca-fantomi.nspх, пристапено на: 28.01.2024;
- Конвенција за правата на детето (Convention on the Rights of the Child), (1989) UN General Assembly;
- МЗМП (2019), Пристап до правда во РСМ, Сеопфатна студија за политиките во областа на пристапот до правда во кривичните, граѓанските и управните постапки, во: Гоце Коцевски, Елена Георгиевска, ед. Македонско здружение на млади правници, Скопје, достапно на: https://myla.org.mk/wp-content/uploads/pdf/STUDIJA_Pristap-do-Pravda_A4_HQ.pdf, пристапено на: 28.01.2024;
- Прва детска амбасада во светот на Меѓаши – Република Македонија (2012) „Правната регулатива за деца сторители, деца жртви и деца сведоци на кривични дела“, достапно на: http://www.childresembassy.org.mk/informator-br-42-ns_article-pravnata-regulativa-za-deca-storiteli-deca-zrtvi-i-deca-svedoci-na-krivichni-dela.nspх, пристапено на: 28.01.2024;
- Прва детска амбасада во светот на Меѓаши – Република Македонија (2020), Алтернативен извештај за состојбата со правата на децата во Македонија – од перспектива на децата, ед. Прва детска амбасада во светот на Меѓаши – Република Македонија, Скопје, достапно на: http://www.childresembassy.org.mk/content/pdf/%D0%94%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D0%B0%D0%BB%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%BD%20%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98_2020.pdf, пристапено на: 28.01.2024;
- Ристиќ, Ј. (2018), Структура и функционирање на Европскиот суд за човекови права (со посебен осврт на критериумите за допуштеност, ед. Фондација „Фридрих Еберт“, канцеларија Скопје, достапно на: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/skorje/15105.pdf>, пристапено на: 28.01.2024;
- Универзалната декларација за човековите права (The Universal Declaration of Human Rights), (1948) UN General Assembly;
- UNDP (2004), „Access to justice“, достапно на: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/Justice_PN_En.pdf, пристапено на: 28.01.2024;
- Центар за правни истражувања и анализи (2017), Анализа за положбата на Ромите како обвинети во кривична постапка во Република Македонија, во: Оливер Митов, ЦПИА, ед. Адд-Верта ЛТД ДООЕЛ Скопје, достапно на: <https://www.pravnozajakni.mk/wp-content/uploads/2018/06/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B8-%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%BA%D0%B0.pdf>, пристапено на: 28.01.2024.

НИЗ ПРИЗМАТА НА НИВНИТЕ ОЧИ: ИНКЛУЗИВНОСТ ЗА СИТЕ И ПРИСТАП ДО ПРАВДА НА ЛИЦАТА СО ОШТЕТЕН ВИД

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
Правен Факултет „Јустинијан Први“ – Скопје
Магдалена Бошевска

Резиме

Во свет претежно обликуван од визуелни стимули, влијанието на видот врз човековиот живот е непроценливо. Способноста да ги разликуваме боите, да ги детектираме изразите на лицата и да доживуваме убавината на сè што нè опкружува се круцијални за остварувањето секојдневна комуникација и интеракција, како и разбирањето и поврзувањето со околината околу нас. Од друга страна, за значителен дел од светската популација, светот се расплетува низ друга призма, каде што оштетувањето на видот создава различни¹⁴ предизвици. Централен предизвик на патот до инклузија во општествениот диверзитет на лицата со оштетен вид е пристапот до еднаква правда, отчетна и ефективна институционална поддршка, со други зборови – визија за инклузивно општество.

Целта на оваа стручна статија е да промовира хармонично и инклузивно општество – во духот на Шеснаесеттата развојна цел на ООН, каде што појдовни премиси за остварувањето на крајната цел се владеењето на правото и секому обезбедување еднаква правда. Преку препознавање и согледување на секојдневните предизвици со кои се соочуваат лицата со оштетен вид во „светот без бои“, целта на статијата е да ги подигне свеста и емпатијата кај граѓаните и, конечно, да предложи адаптивни мерки и препораки во насока на рушење на бариерите и изградба на инклузивно општество, засновано врз паролата „еднакви права, слободи и можности за сите“ (UN, 2015).

Клучни зборови: пристап до правда, општествена инклузивност, лица со оштетен вид, еднаквост, институционална инклузивност, предизвици, физичка пристапност на судовите.

14 Во смисла уникатни, поинакви од предизвиците со кои се соочуваат лицата без оштетен вид.

Вовед

Столбот на секоја демократска правна држава, втемелена врз постулатот на владеење на правото, е пристапот до правда. Пристапот до правда е правен идеал кон кој стреми секое општество мотивирано од желбата за правна утопија и хармонија, а подразбира почитување и остварување на правата на секој поединец, загарантирани со Уставот, законите и ратификуваните меѓународни договори.

Сепак, патувањето низ законските рамки на лицата со оштетен вид, а оттука и остварувањето на нивните права низ призмата на идеалот за „еднаква правда за секого“, предвидува многубројни предизвици. Овие предизвици најчесто произлегуваат од бариерите што го попречуваат нивното целосно и еднакво учество во системот. Поаѓајќи од недостапноста на документи и формулари на Брајово писмо, па сè до непостоењето помошни технологии и специјален кадар што безрезервно ќе им ја даде потребната поддршка и помош на лицата со оштетен вид, се доведува во прашање инклузивноста на институциите, но и воопшто, инклузијата на овие лица во општеството.

Целта на овој труд е двојна: да се расветли природата на бариерите што го попречуваат пристапот до еднаква правда за лицата со оштетен вид и да понуди решенија што поттикнуваат инклузивност во законски рамки. Преку залагањето за промени и системски реформи, искористувањето на технолошкиот напредок за овозможување сеопфатна пристапност за лицата со оштетен вид, како и поттикнувањето на свеста кај граѓаните за оваа проблематика, статијата се стреми да отслика правен пејзаж, каде што правдата е навистина – **de facto** и **de jure** достапна за сите, без оглед на визуелните способности. Правен пејзаж што ја остварува визијата за инклузивно општество, како и принципот на еднаква правда за секого.

Според тоа, инклузивноста на институциите и пристапот до правда, предизвиците со кои се соочуваат лицата со оштетен вид во нивниот „свет без бои“ се динамични и кога е во прашање појавувањето пред суд. Поттикнува од претходното, а истовремено залагајќи се да се пристапи холистички, статијата ја расветлува и дилемата што ја зароди авторката, а тоа е „физичката пристапност на судовите во Република Северна Македонија“. Единствено ваквиот пристап овозможува сеопфатно разбирање на темата – наслов на оваа статија, потпирајќи се врз постојното знаење за предизвиците со кои се соочуваат лицата со оштетен вид.

Методолошката рамка на оваа статија опфаќа обработка на широк спектар на стручна литература, анализа на правната регулатива на национално и меѓународно ниво – која ги уредува правата на лицата со оштетен вид, квалитативна анализа на информации од јавен карактер во врска со физичката пристапност на судовите во Република Северна Македонија и анализа на информации прибавени од Основен кривичен суд Скопје, а преку кои статијата настојува да ги отслика најчестите предизвици со кои се соочуваат лицата со оштетен вид во судовите – институции олицетворение на правда.

Пристап до (еднаква) правда: морален императив или општествена потреба?

Стремежот за пристап до еднаква правда секому, а во овој контекст – за лицата со оштетен вид, е сложена морална и општествена дилема, испреплетувајќи ги етичките императиви со суштинската потреба за инклузија на оваа категорија лица, како и пристапност до целиот општествен и правен систем. На претходното, всушност, имплицираат и таргетите во рамките на Шеснаесеттата развојна цел на ООН – Мир, правда и силни институции: да се промовираат мирољубиви и инклузивни општества за одржлив развој, пристап до правда за сите и да се изградат ефективни, одговорни и инклузивни институции на сите нивоа.¹⁵

Од морален аспект, повикот за еднаква правда одекнува со основните етички принципи за правичност, достоинство и недискриминација. Овој правен идеал почива врз верувањето дека секој поединец, без оглед на неговите визуелни способности, треба да има еднаков пристап до законските права, процедури и правни лекови. Негирањето на еднаквата правда на лицата со оштетен вид и нивното исклучување од правичен пристап во системот не само што ја поттикнува маргинализацијата, туку и ги поткопува основните принципи на инклузивност во општествата (Ackland, Resnikoff, Bourne, 2017, стр. 71–73).

Несомнено е дека достигнувањето на идеалот за еднаква правда е испреплетено со уникатни и различни предизвици со кои се соочуваат лицата со оштетен вид – социјална стигма и ексклузија, невработеност или дискриминација при вработување, отежнат пристап до информации и документи на Брајово писмо, недостапност на адаптивни технологии и инклузивни политики. Оттука, идеалот за пристап до еднаква правда, зборувајќи за лицата со оштетен вид, станува сам по себе предизвик за секое демократско општество – неговото остварување.

Преовладувачкото стојалиште е дека дилемата околу пристапот до еднаква правда за лицата со оштетен вид осцилира помеѓу моралната обврска вкоренета во етичките принципи на секоја држава, од една страна, и општествената неопходност, од друга страна. Еднаквиот пристап до правда ги поддржува и ги афирмира основните човекови права, овозможува нивно остварување и почитување. Во суштина, пристапот до еднаква правда на лицата со оштетен вид не е само морално исправно, туку е и есенција, неопходност за одржување социјална кохезија и стабилност, како и идеал што поттикнува поправедно и поинклузивно општество.

Меѓународна и национална правна рамка за заштита на лицата со оштетен вид

Меѓународно законодавство

Во широкиот спектар на документи, стратегии и договори што ги штитат правата на лицата со оштетен вид во меѓународни рамки, како најзначајна се издвојува Конвенцијата на Обединетите нации за правата на лицата со попреченост (Генерално собрание на Обединетите нации, 2006),¹⁶ (во понатамошниот текст Конвенцијата). За лицата со оштетен вид, Конвенцијата ги покрива следниве клучни области:

Подигнување на свеста – Конвенцијата се залага за подигнување на свеста за правата на лицата со оштетен вид, развивање емпатија и разбирање. Членот 8 од Конвенцијата е посветен на ваквите заложби, и тоа преку ефективни мерки, кампањи и обуки, како и вклучување на медиумите во борбата против стереотипите и предрасудите за лицата со оштетен вид.

Пристапност – членот 9 од Конвенцијата ја нагласува потребата да се осигури дека лицата со попреченост, вклучително и лицата со оштетен вид, имаат еднаков пристап до информации, комуникација и технологија. Ова подразбира достапност на информации во адаптивни формати, како што се Брајово писмо, аудио, „large print“¹⁷ или помошни технологии.

Инклузија – Конвенцијата се залага за целосно и ефективно учество на лицата со оштетен вид во општеството. То промовира нивното вклучување во културни, рекреативни и слободни активности, како и пристапот до правда, образование и можности за вработување.

Недискриминација и еднаквост – Конвенцијата го поддржува принципот на недискриминација, нагласувајќи дека лицата со попреченост, вклучително и лицата со оштетен вид, не треба да се соочуваат со дискриминација во која било област од животот. Со ова, всушност, се нагласува и еднаквото уживање на човековите права и основните слободи без дискриминација, како императив.

Пристап до правда – за потребите на оваа стручна статија, од значење е и членот 13 на Конвенцијата со кој се воведува обврска за државите потписнички да обезбедат ефективен пристап до правда за лицата со попреченост на еднаква основа со другите, со цел поедноставување на нивната ефективна улога како директни или индиректни учесници во законските постапки, вклучително и сите прелиминарни фази на постапките.

Конвенцијата се јавува како водечка рамка за обезбедување еднаков пристап, недискриминација и вклученост на лицата со попреченост во сите аспекти на животот и, истовремено, гарантира дека нивните права се заштитени, а бариерите за нивно целосно учество и инклузија во општеството се отстранети. Земјите потписнички се обврзани да ја почитуваат Конвенцијата во

¹⁶ Целата Конвенција е достапна на: <https://www.nsiom.org.mk/konvencija>; пристапено на: 17 јануари 2024 година.

¹⁷ „Large print“ се однесува на форматирање книга или друг текстуален документ во кој фонтот е значително поголем од вообичаеното, приспособен за потребите на луѓето со оштетен и слаб вид.

функција на остварување на постулатот на владеење на правото, а оттука и неговата есенцијална компонента – пристапот до еднаква правда.

Конечно, значењето на Конвенцијата се огледа и во фактот што Комисијата за спречување и заштита од дискриминација¹⁸ се повикува на неа секогаш кога постапува по претставки врз основа на инвалидност или попреченост во уживање и користење добра и услуги.

Национално законодавство

Во Република Северна Македонија не постои единствен закон што ја уредува материјата на заштита на правата на лицата со оштетен вид. Нивните права се примарно регулирани со:

Законот за социјална заштита („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 104/19) – ги уредува прашањата поврзани со институционалната и вонинституционалната заштита, правото на паричен надоместок, меѓу кои: гарантирана минимална помош, надоместок поради попреченост¹⁹, надоместок за помош и нега од друго лице, надоместок на плата за скратено работно време, додаток за домување, траен надоместок, еднократна парична помош. Законот ги уредува и условите под кои се стекнуваат овие права, како и висината на секој од надоместоците.

Законот за вработување инвалидни лица („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 44/2000) – ги уредува посебните услови за вработување и работење на инвалидните лица: кога самостојно вршат дејност како самовработено лице, кај работодавец, во државната администрација, единиците на локалната самоуправа, јавните претпријатија, установи, агенции и други државни институции. Законот ги уредува и мерките за подобрување на условите за вработување и работење на инвалидното лице – во смисла на даночни ослободувања и финансиска поддршка.

Од не помало значење се и Законот за пензиско и инвалидско осигурување („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 98/2012), Законот за работните односи („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 62/2005 и Законот за спречување и заштита од дискриминација („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 258/2020).

¹⁸ Комисијата за спречување и заштита од дискриминација е самостоен и независен орган, кој работи во согласност со надлежностите утврдени со Законот за спречување и заштита од дискриминација и е тело што одговара на потребите на граѓаните за заштита и промоција на нивните права. Види повеќе на: <https://kszd.mk/>; пристапено на: 18 јануари 2024 година.

¹⁹ Правото на надоместок поради попреченост е уредено со чл. 46 ст. 3 од Законот за социјална заштита. Врз основа на овој член е донесен Правилник за начинот на остварување на правото на надоместок поради попреченост, потребната документација, составот на првостепената и второстепената комисија, формата и содржината на конзилијарното мислење, како и надоместокот за издавање конзилијарно мислење. Релевантен за лицата со оштетен вид е чл. 5 од Правилникот, а надоместокот е наречен „право на додаток за слепило“. Види повеќе на: https://www.mtsp.gov.mk/uslugi-ns_article-pravo-na-dodatok-za-slepilo.nspx; <https://dejure.mk/zakon/pravilnik-za-nachinot-na-ostvaruvanje-na-pravoto-na-nadomestok-zaradi-poprechenost-potrebната-dokumentacija-sostavot-na-prvostepenata-i-na-vtorosten>; пристапено на: 17 јануари 2024 година.

Институционална инклузивност и физичка пристапност на основните судови во Република Северна Македонија со посебен осврт на Основен кривичен суд Скопје

Инклузивноста на институциите и пристапот до еднаква правда се неразделни и испреплетени принципи, круцијални за создавање фер, хармонични и пристапни средини во севкупниот општествен диверзитет. Институционалната инклузивност подразбира активно и безусловно прифаќање на различноста, поттикнување правичен пристап и обезбедување еднакви можности за сите поединци, без оглед на потеклото и способностите (World Bank, 2013). Оттука, принципот на инклузивност претставува олицетворение на пристапот до правда, задоволувајќи ја максимата за „еднакви права, слободи и можности за сите“.

Иако, навидум, идеалот за пристап до еднаква правда за лицата со оштетен вид низ призмата на инклузивните институции изгледа остварен, во реалноста таквиот идеал како да е недостижен. Обрнувајќи посебно внимание на поимот „пристап до правда“ во оваа статија, се доаѓа до констатацијата дека во отсуство на единствена дефиниција, неопходно е да се пристапи холистички при неговото дефинирање. Несомнено е дека пристапот до правда е компонента на владеењето на правото, поим што во своето пошироко значење, а истовремено и од правен аспект – ги опфаќа и правото на пристап до суд, правото на судење пред независен и непристрасен суд, правото на бесплатна правна помош и правото на правично и јавно судење (Камбовски, Мисоски, Илиќ-Димовски, 2020). Станува збор за права што се основен стандард, загарантирани со Законот за судовите („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 58/2006) и Европската конвенција за заштита на човековите права (Совет на Европа, 1950). Оттука, колку едно лице со оштетен вид може *de facto* да ги оствари овие свои основни права во духот на идеалот за пристап до еднаква правда и, секако, низ призмата на институционалната инклузивност?

Поттикнува од динамичните предизвици на лицата со оштетен вид, авторката истражуваше наоколу и ја расветли дилемата за „физичката пристапност на судовите во Република Северна Македонија“, како важен дел од сложувалката наречена „пристап до еднаква правда“.

Податоците се преземени од брифингот на Коалицијата Сите за правично судење, „Правен, финансиски и физички пристап до правда во основните судови во Република Северна Македонија“ (Коалиција Сите за правично судење, 2018). Предмет на истражување во брифингот се десет основни судови (во понатамошниот текст ОС) на територијата на Република Северна Македонија, а од значење за лицата со оштетен вид, авторката го констатираше следново:

- **Судници на приземје:** ОС Скопје 2, ОС Струмица и ОС Струга немаат судници на приземје, додека, пак, ОС Охрид и ОС Гостивар имаат само една судница на приземје, и тоа со конкретна намена – судење за прекршоци.

- **Лифтови:** ОС Струга и ОС Битола имаат лифтови за пристап до катовите, додека, пак, ОС Скопје 2, ОС Охрид и ОС Гостивар имаат лифтови што не се функционални.
- **Ознаки со Брајово писмо, тактилни ленти за слободно и самостојно движење и навигација, ознаки со приспособен фонт на текстот за лица со оштетен вид или тешкотии при читањето:** ниту еден од судовите што е предмет на истражување нема такви ознаки.
- **Службени лица што би можеле да им помогнат на лица со оштетен вид:** ОС Скопје 2, ОС Прилеп и ОС Струга имаат вработено лица што би можеле да им помогнат на лицата со попреченост. Брифингот изречно не наведува дали станува збор за специјален кадар, но, од друга страна, потенцира дека во прашање се службени лица задолжени за сите категории лица со попреченост.
- **Препис на документи на Брајово писмо, вклучително и покани за судски рочишта, записници од нив, решенија и пресуди на судовите:** ниту еден суд нема услови да го овозможи тоа, бидејќи судовите не располагаат со печатачи на Брајово писмо.

Врз основа на претходно изнесеното, неоспорно е дека лицата со оштетен вид се соочуваат со тешкотии не само во однос на физичката пристапност на судовите, туку и со непостоење и недостапност на документи на Брајово писмо. Авторката посебно го акцентира отсуството на службени лица што би можеле да помогнат на секоја категорија лица со попреченост. Ова произлегува оттаму што неопходно е постоењето специјален кадар што соодветно ќе одговори на потребите на лице со конкретна попреченост. Во спротивен случај, во прашање се доведува функционалноста на помошта што службените лица им ја даваат на лицата со попреченост доколку тие не се обучени и специјализирани за сите видови попреченост.

Дополнително, алармантен е фактот што пет (ОС Велес, ОС Тетово, ОС Прилеп, ОС Штип и ОС Струмица) од десет судови воопшто не располагаат со лифтови – во услови на непостоење тактилни ленти и ознаки на Брајово писмо, кои би им овозможиле минимална и елементарна самостојност во движењето на лицата со оштетен вид. Особено алармантна е и дисфункционалноста на лифтот на ОС Скопје 2, како најголем суд во Република Северна Македонија – и по обем и по работа, кој овој суд го прави практично недостапен за лица со попреченост.

Основен кривичен суд Скопје

Во насока на сеопфатно расветлување на дилемата околу физичката пристапност на судовите во Република Северна Македонија, авторката спроведе истражување и во Основниот кривичен суд Скопје, во чии рамки е и специјализираното одделение за судење за дела од областа на организираниот криминал и корупција за целата територија на Република Северна Македонија. Истражувањето околу физичката пристапност на овој суд се спроведе земајќи го предвид фактот што тој е изграден во 2018 година, како најнов судски објект во државата.²⁰

За потребите на истражувањето беше контактиран портпаролот на Основниот кривичен суд Скопје, чиј контакт беше најден на веб-страницата на судот. Во електронската комуникација со портпаролот, спроведена на 16 јануари 2024 година, поставени беа следниве прашања и, доследно, портпаролот одговори:

1. Дали и со колку лифтови располага Основниот кривичен суд Скопје?

Новата зграда на Основниот кривичен суд, која е на 7 ката на кои се распоредени вкупно 23 судници, располага со три лифта распоредени вака: еден лифт со прв влез од самиот хол на зградата што се упатува до сите катови и е наменет за странки; втор лифт со прв влез од подземната гаража што се упатува до сите катови со директен излез во судниците – наменет за спровод на странки од притвор или спровод со полициска асистенција; трет лифт со прв влез на самиот службен влез на зградата наменет за вработените во судот.

2. Дали Основниот кривичен суд Скопје има судници на приземје и ако има, колку?

Во новата зграда на судот, судниците започнуваат од првиот кат, па нагоре, до кој водат два лифта за странки и еден за вработени, а истовремено до холот на судот има и две пристапни рампи, додека, пак, во старата зграда (која сè уште се користи од Кривичниот суд) има судница на приземје, односно на самиот влез во зградата.

3. Дали во Основниот кривичен суд Скопје има ознаки со Брајово писмо?

Нема, но по потреба или по барање на странката, се обезбедуваат во соработка со Здружението на слепи и лица со оштетен вид – Скопје.

4. Дали во Основниот кривичен суд Скопје има тактилни ленти за самостојно движење и навигација на лица со оштетен вид?

Нема, но има назначено офицер за контакт за лица со посебни потреби (информација достапна и на веб-страницата на судот), кој излегува во пресрет по барање на лицата со оштетен вид.

20 Со исклучок на зградата на Основниот суд Кавадарци, реновирана во 2020 година.

5. Дали во Основниот кривичен суд Скопје има ознаки со приспособен фонт на текстот за лица со оштетен вид или тешкотии при читањето?

Освен таблата со ознака на институцијата, таблите со кои се означуваат одделите во судските писарници и ознаките, односно бројот на судницата, во судот не постојат други ознаки. За секој предмет индивидуално се изготвуваат записници или решенија на јазик или писмо што го бара странката.

6. Дали во Основниот кривичен суд Скопје има лица што би можеле да им помогнат на лицата со оштетен вид? Доколку одговорот е потврден, дали тие се специјализирани за помош на лицата со оваа конкретна попреченост?

Како што посочивме погоре, судот има назначено лице за контакт со лица со посебни потреби, вклучувајќи и лица со оштетен вид.

(http://www.vsrn.mk/wps/portal/osskopje1/sud/kontakt/posebni-potrebi!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zizdxNTAwwsvA18LIKDnAwcXQ3MLUIsHQ38g431w_EpcHcz0I_Crz9MP0o_Krm0qCg1r0Q_sqSoNBW_kSA9ICMNcABHA6D-KEJKPAz0vfC5DOT-wgtzQXN0IA11XR0VFAJXQOaQ!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/?current=true)

7. Дали Основниот кривичен суд Скопје располага со печатач на Брајово писмо?

Не, како што напоменавме погоре, по барање на странката, може да се изготви кој било судски документ и на Брајово писмо во соработка со Здружението на слепи лица и лица со оштетен вид.

8. Дали Основниот кривичен суд Скопје располага со места за седење во просторот определен за чекање? Доколку одговорот е потврден, дали места за седење во просторот определен за чекање се предвидени на секој кат?

Да, на секој кат пред судниците има хол опремен со столови, помошни маси и тоалети наменети само за странките.

Заради Ваше запознавање, во последните 5 години, колку што сум јас како портпарол дел од Кабинетот на Претседателот на судот, немало ниту едно барање за одлука изработена на Брајово писмо, ниту, пак, посебна асистенција за лице со оштетен вид.

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Целта на оваа стручна статија е да го нагласи значењето на пристапот до еднаква правда за лицата со оштетен вид – во корелација со инклузивноста на институциите, а истовремено ја расветлува и дилемата околу физичката пристапност на судовите во Република Северна Македонија, со посебен осврт на Основниот кривичен суд Скопје.

Од анализата на податоците во брифингот, се констатира дека лицата со оштетен вид неминовно се соочуваат со тешкотии во поглед на физичката пристапност до судовите, особено во однос на нивното самостојно и непречено движење низ објектите. Претходното претпоставува ограничување на правото на фер судење под еднакви услови за сите, што, пак, во прашање го доведува остварувањето на идеалот за пристап до еднаква правда за лицата со оштетен вид.

Од друга страна, посебен поздрав заслужува Основниот кривичен суд Скопје, кој врз основа на квалитативната анализа на податоците, се покажа како најпристапен суд во Република Северна Македонија. Она што на авторката исто така и остави позитивен впечаток при влезот на веб-страницата на Судскиот портал на Република Северна Македонија е можноста за приспособување на големината на фонтот („large print“ – 3 различни големини на букви) за лицата со оштетен вид. Исто така, во делот „контакт-информации“, на поединечните веб-страници на сите судови во Република Северна Македонија е определено посебно лице, како контакт за лица со посебни потреби (што во одговорот на прашањата го потенцираше и портпаролот на Основниот кривичен суд Скопје).

Во насока на изградба на инклузивни општества и отсликување на правниот пејзаж во кој правдата е достапна за сите – без оглед на визуелните способности, неопходно е инклузивноста на институциите да се протега надвор од нивната физичка пристапност. Во суштина, станува збор за сеопфатни реформи со цел отстранување не само на физичките, туку и на процедуралните и системски бариери, кои го попречуваат учеството на лицата со оштетен вид во правниот и општествен систем. Преку негување инклузивни практики, спроведување стандарди за пристапност, промовирање иновативни политики и решенија што се грижат за потребите на лицата со оштетен вид – пред сè, преку искористување на напредокот на технологијата, може да се премости јазот во пристапот до информации, да се дестимулираат бариерите и да се обезбеди нивно поголемо учество и инклузија.

Прва линија на обезбедување пристап до еднаква правда во сферата на правото – фер судење, пристап до информации и суд, би претставувало обезбедувањето документи – вклучително и судски покани, решенија, пресуди и сл. на Брајово писмо, „large print“, како и електронски формати компатибилни со читачи на екран. За потребите на овие лица, од есенцијално значење е и поставувањето тактилни ленти, бидејќи физичката пристапност на судовите подразбира не само пристап до судската зграда, туку и непречено движење на лицата со оштетен вид низ објектите, самостојно.

Во духот на начелото владеење на правото, обврска на правните системи е да ги поддржуваат принципите на правичност и еднаквост, со почитување и прифаќање на инклузивноста и гаранција дека ниту еден поединец не е изоставен во потрагата по правда. Во суштина, коренот на проблемот не е недостигот на емпатија и разбирање, туку недостигот на реформи и акција.

Користена литература

- Ackland, P., Resnikoff, S., & Bourne, R. (2017). World blindness and visual impairment: despite many successes, the problem is growing. *Community Eye Health*, 30(100), 71-73;
- Брифинг на Коалицијата Сите за правично судење „Правен, финансиски и физички пристап до правда во основните судови во Република Македонија“, достапен на: <https://all4fairtrials.org.mk/wp-content/uploads/2023/04/MВ-СЕР-022018.pdf>;
- Европска конвенција за заштита на човековите права и основни слободи, Совет на Европа, 1950 година;
- Закон за вработување инвалидни лица „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 44/2000; 16/2004; 62/2005; 113/2005; 29/2007; 88/2008; 161/2008; 99/2009; 136/2011; 129/2015; 147/2015; 27/2016; 99/2018; 103/2021;
- Закон за пензиско и инвалидско осигурување, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 98/2012; 166/2012; 15/2013; 170/2013; 43/2014; 44/2014; 97/2014; 113/2014; 160/2014; 188/2014; 20/2015; 61/2015; 97/2015; 129/2015; 147/2015; 154/2015; 173/2015; 217/2015; 27/2016; 120/2016; 132/2016; 27/2018; 35/2018; 220/2018; 245/2018; 180/2019; 275/2019; 31/2020; 267/2020; 67/2022; 79/2023;
- Закон за социјална заштита, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 104/2019; 146/2019; 275/2019; 302/2020; 311/2020; 163/2021; 294/2021; 99/2022; 236/2022; 273/2022; 65/2023;
- Закон за спречување и заштита од дискриминација, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 258/2020;
- Закон за судовите „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 58/2006; 62/2006; 35/2008; 61/2008; 118/2008; 16/2009; 150/2010; 39/2012; 83/2018; 198/2018; 96/2019;
- Закон за работните односи, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 62/2005; бр. 3/2006; бр. 3/2006; бр. 44/2006; бр. 66/2006; бр. 16/2007; бр. 57/2007; бр. 77/2007; бр. 106/2008; бр. 161/2008; бр. 63/2009; бр. 114/2009; бр. 130/2009; бр. 149/2009; бр. 10/2010; бр. 50/2010; бр. 52/2010; бр. 58/2010; бр. 124/2010; бр. 132/2010; бр. 47/2011; бр. 11/2012; бр. 39/2012; бр. 13/2013; бр. 25/2013; бр. 170/2013; бр. 187/2013; бр. 106/2014; бр. 113/2014; бр. 20/2015; бр. 33/2015; бр. 72/2015; бр. 129/2015; бр. 27/2016; бр. 134/2016; бр. 120/2018; бр. 110/2019; бр. 267/2020; бр. 151/21;
- Камбовски, В., Мисоски, Б., Илиќ-Димовски, Д., Судско право, Стоби Трејд Доел, Скопје, 2020 година;
- Конвенција на Обединетите нации за правата на лица со попреченост, Генерално Собрание на Обединетите нации, 2006 година;
- Правилник за начинот на остварување на правото на надоместок заради попреченост, достапен на: <https://dejure.mk/zakon/pravilnik-za-nachinot-na-ostvaruvanje-na-pravoto-na-nadomestok-zaradi-poprechenost-potrebната-dokumentacija-sostavot-na-prvostepenata-i-na-vtorostepen>;
- UN (2015), “Transforming the World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.” United Nations, New York;
- World Bank (2013). Inclusion matters: The foundation for shared prosperity. Washington D.C.: World Bank.

ПРИСТАП ДО ПРАВДА НА ЖРТВИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје
Правен факултет „Јустинијан Први“ – Скопје
Нина Трпковска

Резиме

Доколку се најдете во иста соба со три жени, статистиката покажува дека една од нив во текот на својот живот, на еден или на друг начин, била жртва на насилство.

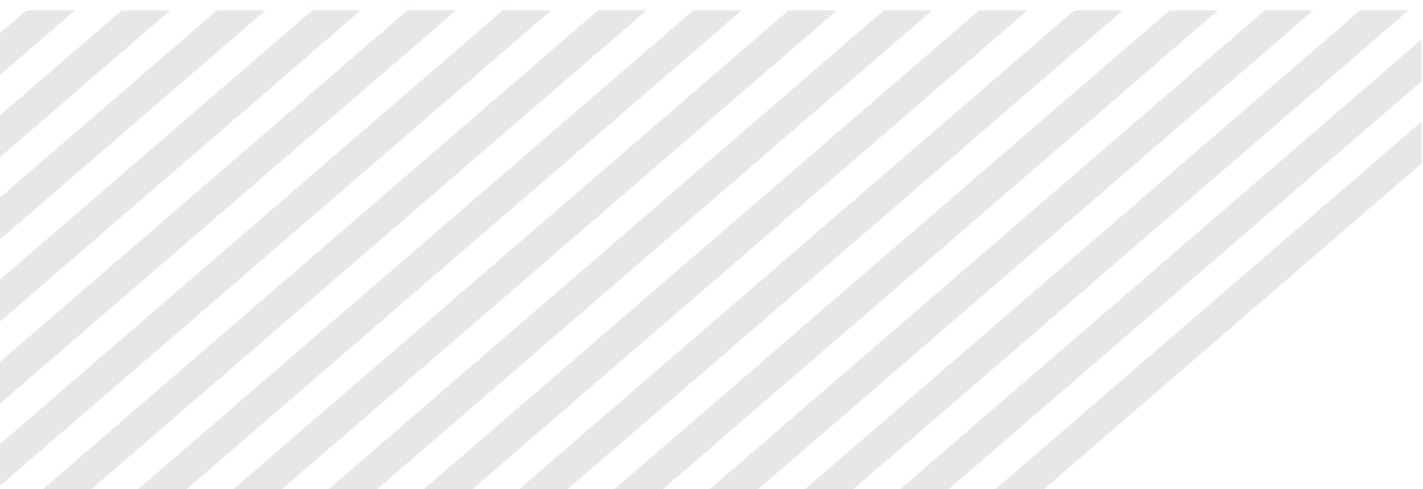
Не постои поголема трага што еден човек може да ја остави зад себе од тоа да биде дел од отпорот против најголемата пандемија во светот, која секојдневно погодува една третина од светското население.

Овој труд е токму тоа – обид да се прикаже реалната слика во македонското општество во поглед на семејното насилство преку анализирани статистички податоци добиени од разновидни извори, почнувајќи од меѓународно релевантни извештаи, па сè до податоци прибавени во независна спроведена студија од страна на авторот на трудот.

Целта е да се пренесе искуството на жртвите на семејното насилство и да се прикажат правните лавиринти низ кои минуваат тие за да ја остварат сопствената правда.

Овој труд треба да одговори на тоа дали постои инклузивност во нашето општество во поглед на жртвите или тие се оставени на општествените маргини обоени со портокалови знаменца и охрабрувачки натписи?

Клучни зборови: семејно насилство, жртва, сторител, времени мерки за заштита од семејно насилство, казна, паричен надоместок.

Вовед

Првата, појдовна точка е разгледување на концептот на жртва на семејно насилство – што значи дека тој, како и инволвираните институции во соодветните постапки би требало да го толкуваат и да го применуваат овој концепт. Потоа преку анализирани случаи од практиката се дијагностицираат клучните причини што овие институции ги прават неинклузивни за жртвите на насилство.

Исто така, се разгледуваат правните механизми што жртвите ги имаат на располагање во граѓанската постапка. Преку анализирање предмети од судската практика и краток приказ на теоретски недостатоци во законите, ја прикажуваме суровоста и родовата несензитивност на постапките за изрекување мерки на заштита, кои практично го оневозможуваат пристапот до правда на жените жртви на насилство.

Во овој труд се разгледува и кривичноправниот аспект, односно димензијата на семејното насилство низ призмата на Кривичниот законик, со осврт на новите измени што беа потребни заради хармонизација на кривичното законодавство со текстот на Истанбулската конвенција на која е потписничка Република Северна Македонија (Закон за ратификација на Конвенцијата за спречување и борба против насилството врз жените и семејното насилство, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 198/2017). Идејата е да се добие одговор за тоа дали воведувањето нови кривични дела и додавањето на родовата димензија како квалификаторен елемент за потешок облик на дел од постојните кривични дела ќе резултира со олеснет пристап до правда на жртвите.

Патот на жртвите на семејно насилство најчесто завршува во постапки за исплаќање паричен надоместок чија цел е да ја воспостави нарушената рамнотежа на душата за да се постигне психолошка сатисфакција со посредство на реалистичен резултат. Спреченоста на пристапот до правда на жртвите се евидентира и преку ниските износи на досудените парични надоместоци, но и преку досегашната нефункционалност на Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство.

1. ПОИМ ЗА ЖРТВА НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО

Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство предвидува дека жртва на семејно насилство е секое физичко лице на територијата на Република Северна Македонија што е изложено на малтретирање, навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психичко, физичко или економско насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв, вклучувајќи и закани за такви дејства, спрема брачен другар, родителите или децата или други лица што живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и спрема сегашен или поранешен брачен другар или вонбрачен партнер или лица што имаат заедничко дете или се наоѓаат во блиски лични односи, без оглед на тоа дали сторителот го дели или го делел или не го делел истото живеалиште со жртвата (Закон за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/2022).

Во иста насока е дефиницијата во Кривичниот законик, кој како жртва го дефинира секое лице што претрпело штета, вклучувајќи физичка или ментална повреда, емотивно страдање, материјална загуба или друга повреда или загрозување на неговите основни слободи и права како последица на сторено кривично дело, додека, пак, под семејно насилство се подразбира малтретирање, навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психолошко, физичко или економско насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв, вклучувајќи и закани за такви дејства спрема брачен другар, родителите или децата или други лица што живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и спрема сегашен или поранешен брачен другар, вонбрачен партнер или лица што имаат заедничко дете или се наоѓаат во блиски лични односи, без оглед на тоа дали сторителот го дели или го делел или не го делел истото живеалиште со жртвата (Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96... „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Иако горенаведените дефиниции претставуваат одлична појдовна точка за дефинирање на жртвата на семејното насилство, од особена важност е тие да се третираат токму така. Имено, без потребната сензибилизација од страна на клучните актери во постапките за семејно насилство и екстензивно толкување на овие дефиниции, остануваат само сувопарни зборови напишани на парче хартија, без реална примена во македонското општество.

2. КОЛКУ Е РАСПРОСТРАНЕТО СЕМЕЈНОТО НАСИЛСТВО ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА?

За жал, еден од најголемите и најчестите проблеми во Македонија е токму насилството врз жени.

Во 2019 година од страна на ОБСЕ е предводена студија што ја разработува распространетоста на насилството врз жените во државата и таа дава шокантни резултати, каде што 65,54 % од интервјуираните жени изјавиле дека претрпеле најмалку еден облик на насилство од 15-годишна возраст, што значи околу 416 000 жени во Македонија (ОБСЕ, 2019).

За потребите на овој труд, во текот на февруари 2024 година беше спроведено истражување за распространетоста на семејното насилство преку доставување анонимен прашалник на социјалните медиуми, на кој одговорија 38 испитаници на возраст од 22 до 63 години, од кои 37 жени и 1 маж. Студијата покажа дека повеќе од половината испитаници што се жени (54,1 %) во Република Северна Македонија во текот на својот живот искусиле насилство (*малтретирање, навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психичко, физичко или економско насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв, вклучувајќи и закани за такви дејства*) од страна на брачен другар, родителите или децата или други лица со кои живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и од сегашен или поранешен брачен другар или вонбрачен партнер или лица со кои имаат заедничко дете или се наоѓаат во блиски лични односи, без оглед на тоа дали со сторителот го делат или го делеле или не го делеле истото живеалиште. Себеидентификувањето како жртва на семејно насилство не е едноставна задача за еден човек, па така има и дел од жените што не знаат дали искусиле семејно насилство (Прашалник за семејно насилство, 2024).²²

Психичкото насилство е најчестиот вид на насилство на кој биле изложени 44 % од жените, проследено со сексуално вознемирување (30 %), физичко насилство од поранешен или сегашен интимен партнер (10 %), економско насилство (10 %), физичко насилство од непартнер (6 %) и сексуално насилство (2 %) (ГРЕВИО, 2023).

Слични резултати се добиени и со истражувањето за потребите на овој труд, кое укажува на тоа дека најчестата форма на насилство²³ на која биле изложени жените жртви на семејно насилство е психичкото малтретирање (45,9 %), проследено со вербални навреди (43,2 %), удирање (35,1 %), упатување закани по животот и телото (21,6 %), понатаму контрола во вид на забрана за излегување и ограничување на контактите со други луѓе (18,9 %), демнење преку следење на жртвата при напуштање на заедничкото живеалиште и вршење проверка на податоците во мобилниот телефон на жртвата (13,5 %), економска зависност од сторителот и ограничување за располагање со сопствените парични средства (10,8 %), како и други видови насилство (10,8 %) (Прашалник за семејно насилство, 2024).

²² Прашалник за семејно насилство – пристап до правда на жртвите на семејно насилство (2024), достапно на: https://docs.google.com/forms/d/1sr_MZocqCYqoOoWxZzXduTOWOJ_EjnRMD2itF7JUJ/edit#responses; пристапено на: 07.03.2024.

²³ За форми на насилство, види повеќе: Груевска-Дракулевски, А. „Семејното насилство во Република Македонија“, стр. 6–7.

Во однос на вкупниот број поплаки за семејно насилство во 2023 година, сметано од јануари до септември 2023 година, во Министерството за внатрешни работи се евидентирани 3 766 поплаки за семејно насилство, и тоа 330 поплаки за физичко малтретирање (8,8 %), за психичко малтретирање 3 384 поплаки (89,8 %) и 62 (3,4 %) за економско насилство (Министерство за внатрешни работи на Република Северна Македонија, 2023-2024).

Едно од главните обележја на семејното насилство е тоа што сторителот и жртвата секогаш се наоѓаат во определен меѓусебен однос, било тоа да е сегашен или поранешен љубовен интимен однос, однос родител и дете или друг близок однос.

Жртвите најчесто насилството го доживуваат од страна на брачниот другар, сегашен или поранешен. Често присутно е и насилството од страна на таткото кон децата, а во помала мера од страна на мајката кон децата. Сите претходно споменати истражувања, т. е. на ОБСЕ, ГРЕВИО и истражувањето за потребите на овој труд покажуваат дека е присутно и насилство од страна на интимен партнер, сегашен или поранешен, со кој жртвите делат или не делат заедничко живеалиште, лица со кои жртвите имаат заеднички деца, како и други лица од заедничко домаќинство.

Надлежните полициски станици се органите што се наоѓаат на првата линија на помош за жртвите на семејно насилство што најчесто за првпат таму го пријавуваат насилството, иако има и дел од нив што за првпат пријавуваат и во Центрите за социјална работа (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Искуствата на жртвите на семејно насилство при првиот контакт се негативни, па така најголем дел од нив сметаат дека таму каде што пријавиле не им била дадена помош каква што очекувале (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Жртвите не се чувствуваат сигурно и безбедно на местото каде што го пријавиле насилството, а надежта дека ќе има некакво решение по првата пријава за сторителот не е на многу високо ниво (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Во однос на казнивоста на сторителот од страна на надлежните органи за извршеното насилство при првичната пријава, жртвите немаат големи очекувања дека сторителот ќе биде казнет (Прашалник за семејно насилство, 2024).

3. СЕМЕЈНОТО НАСИЛСТВО ВО ГРАЃАНСКОТО ПРАВО

Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство предвидува два типа мерки на заштита од семејно насилство.

По својата природа, првите се итни и се дефинирани со членот 57 од Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство. Имено, на предлог на Министерството за внатрешни работи до надлежен суд (по направена процена на ризик и полициски извештај согласно Законот) заради отстранување непосредна и сериозна опасност по животот и физичкиот и психичкиот интегритет на жртвата и членови на нејзиното семејство, се изрекува итна мерка за заштита, и тоа отстранување на сторителот од домот и забрана за приближување до домот, без согласност на жртвата, и тоа во траење од најмалку десет, а најмногу 30 дена (Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство предвидува два типа мерки на заштита од семејно насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 24/2021).

Во Извештајот на ГРЕВИО од посетата во 2023 година се нотира огромен проблем со примена на овој член и на итните мерки до тој степен што тие се квалификуваат како недостапни за жртвите на семејно насилство. Од страна на правните практичари се добиваат информации дека тие не се користат во практиката, а најголем проблем е отсуството на авторитет, кој веднаш на самото место ќе го отстрани сторителот на семејно насилство од заедничкиот дом (ГРЕВИО, 2023).

Дополнителен проблем претставуваат нецелосните и несоодветно подготвените предлози за изрекување итни мерки од страна на полицијата и Центрите за социјална работа, што, пак, резултира со тешкотии во работата на граѓанските судии при изрекувањето на итните мерки (ГРЕВИО, 2023).

Релевантни извештаи покажуваат дека иако полицијата е информирана за можноста да поднесува предлози за изрекување итни мерки за заштита, сепак не е доволно информирана за деталите во однос на обврските што ги има согласно Законот, како што е, на пример, дека согласноста од жртвата не е предуслов за покренување на постапката (ГРЕВИО, 2023).

Како и за сè останато, полицијата се соочува со недостиг на финансиски и човечки ресурси, понатаму со кратки рокови за подготовка на полициски извештаи, процени на ризик и предлози до надлежен суд, со потребата за обезбедување потпис од надредено лице и сложеноста на процените за ризик (ГРЕВИО, 2023).

Вториот тип на мерки што ги предвидува Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство во членот 58 се привремените мерки за заштита. Имено, со цел запирање на насилството, отстранување на последиците од извршеното насилство и преземање ефикасни мерки кон сторителот на насилство, елиминирање на причините за повторно вршење на насилството, на сторителот на родово базирано насилство врз жени и жртви на семејно

насилство Судот може да му ги изрече следниве привремени мерки за заштита: 1) забрана да се заканува дека ќе стори насилство; 2) забрана да малтретира, да вознемирува, да телефонира, да контактира или на друг начин директно или индиректно да комуницира со жртвата; 3) забрана да се приближува на растојание помало од 100 метри до живеалиштето, училиштето, работното место или определено место што редовно го посетува жртвата; 4) отстранување од домот без оглед на сопственоста во траење од десет до 30 дена; 5) забрана да поседува огнено или друго оружје или тоа да му биде одземено; 6) задолжително да ги врати предметите што се потребни за задоволување на секојдневните потреби на жртвата и семејството; 7) задолжително законско издржување на семејството; 8) задолжително да посетува советувалиште за сторители на насилство врз жени или семејно насилство; 9) задолжително лекување на сторителот доколку употребува алкохол, дрога и други психотропни супстанции или има психичко заболување; 10) сторителот задолжително да ги надомести медицинските и другите трошоци настанати од насилството и 11) која било друга мерка што Судот ја смета за неопходна за да бидат обезбедени сигурност и добросостојба на жртвата и другите членови на семејството (Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство предвидува два типа на мерки на заштита од семејно насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 24/2021).

Ваквите мерки се изрекуваат непосредно по предлог на жртвата до надлежен суд или преку Центарот за социјална работа на барање на жртвата (потребна е согласност на жртвата) до надлежен суд. Родителот или старателот може да поднесе предлог за изрекување привремена мерка за заштита во име на малолетно дете и лице со ограничена или одземена деловна способност, како и за лице над кое е продолжено родителското право, додека, пак, Центарот за социјална работа задолжително до Судот поднесува предлог за изрекување привремена мерка за заштита во име на деца и деловно неспособни лица секогаш кога родителот, старателот или законскиот застапник нема да го сторат тоа и без нивна согласност. Изречените мерки може да траат најмалку 3 месеци, а најмногу до една година. По истекот на една година, по потреба, се поднесува нов предлог (Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство предвидува два типа на мерки на заштита од семејно насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 24/2021).

Иако во практиката постојат проблеми при примената на овие мерки, најмногу во делот на слабата ефикасност на Центарот за социјална работа во однос на нивното поднесување до Судот, како и пропустите од страна на полицијата навреме да го информираат Центарот за пријавените случаи на насилство, сепак се забележува охрабрувачки пораст на бројот на поднесени предлози за изрекување привремени мерки за заштита.

Имено, во 2018 година од страна на Центарот биле поднесени 545 предлози, а 421 биле усвоени од страна на Судот. Во 2019 година се евидентирани 1 007 предлози, од кои усвоени се 777. Во 2020 година се евидентирани 1 042 предлози, од кои усвоени се 858 од страна на Судот, и во 2021 година, 1 223 предлози, од кои усвоени се 1 012 (ГРЕВИО, 2023).

Горенаведеното го потврдуваат и искуствата на жртвите на семејно насилство што покажуваат дека сторителот најчесто не се отстранува од домот во кој заеднички живее со жртвата, со тоа што дел од жртвите се во заблуда дека тоа не е можно бидејќи имотот е лично на сторителот или на неговите родители, иако Законот го дозволува тоа (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Најважниот тест што треба да го поминат овие мерки на заштита е дали тие во практиката имаат ефект во поглед на заштитата на жртвата, спречувањето на насилството и „дисциплинирањето“ на сторителот, но, за жал, искуствата не се позитивни ниту во овој дел – мерките најчесто немаат ефект/придонес во однос на состојбата на жртвите, особено ако се има предвид дека голем дел од сторителите воопшто не ги почитуваат изречените мерки (Прашалник за семејно насилство, 2024).

4. СЕМЕЈНОТО НАСИЛСТВО ВО КРИВИЧНОТО ПРАВО

Македонскиот кривичен законик не предвидува кривично дело вршење семејно насилство, насилство врз жени или, пак, родово базирано насилство.

Со цел усогласување со Истанбулската конвенција во поимникот на Кривичниот законик, со новите измени и дополнувања од 2023 година се вметнаа посебни дефиниции за насилството врз жени, родово базираното насилство и семејното насилство, во кои беа вклучени сите видови насилство (Закон за изменување и дополнување на Кривичниот законик, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Всушност, од кривичноправен аспект, вршењето семејно насилство најмногу има значење во делот на утврдувањето на квалификаторниот елемент на поединечни кривични дела и во поголемиот дел основ за покренување и водење на постапката по службена должност (*ex officio*).

Дел од овие кривични дела се убиство, убиство во обид, убиство на миг, телесна повреда, тешка телесна повреда, присилба, загрозување на сигурноста, противправно лишување од слобода, полов однос со злоупотреба на положбата, посредување во вршење проституција и полов напад и силување (Закон за изменување и дополнување на Кривичниот законик, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Согласно статистичките податоци објавени од страна на Министерството за внатрешни работи во периодот од јануари 2023 година до септември 2023 година, евидентирани се вкупно 841 кривични дела поврзани со семејно насилство, од кои: 3 – убиства; 1 – убиство во обид; 500 – телесна повреда; 22 – тешка телесна повреда; 4 – присилба; 309 – загрозување на сигурноста; 2 – противправно лишување од слобода, а нема евидентирано сторено кривично дело полов однос со злоупотреба на положбата и посредување во вршење проституција (Министерство за внатрешни работи, 2023-2024).

Со предметните измени и дополнувања изостана да се предвиди психолошкото насилство како посебно кривично дело (во, но и надвор од семејните односи), но под капата на неколку кривични дела од Кривичниот законик може да се подведат одредени делови од овој вид насилство, како што се: принуда, загрозување на сигурноста, загрозување со опасно орудие при тепачка или караница, изнуда и уцена (Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96... „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Новина во Кривичниот законик е преформулираната дефиниција за полов напад и силување, која сега гласи:

Тој што спротивно на јасно изразена волја на друг, проценета во контекст на околностите на случајот, врз него ќе изврши полов однос или друго со него изедначено полово дејство, што се состои во вагинална, анална или орална пенетрација со кој било дел од телото или предмет, или ќе наведе друго лице без неговата согласност да изврши полов однос или друго полово дејство со трето лице, или да изврши полово дејство врз себеси, ќе се казни со затвор од една до осум години (член 186, став 1 од Кривичниот законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96... „Службен весник на Република Македонија“ бр. 248/18),

за разлика од претходната дефиниција, која гласеше:

Тој што друг со употреба на сила или закана дека непосредно ќе нападне врз неговиот живот или тело или врз животот или телото на нему блиско лице, ќе го присили на обљуба, ќе се казни со затвор од три до десет години (член 186, став 1 од Кривичниот законик, „Службен весник на Република Македонија“, бр. 37/96... „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Клучниот момент е во формулацијата „спротивно на јасно изразена волја“, поради што при примена и толкување на оваа одредба од страна на клучните актери, ќе треба сериозно да се внимава и екстензивно да се толкува.

Присилниот брак не е дефиниран во Кривичниот законик, ниту со новите измени на Кривичниот законик, но примена може да најде членот 418-а каде што е предвидена трговијата со луѓе, како и членот 418-г каде што е уредена трговијата со дете (Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96... „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Иако се чини дека бројот на присилни бракови е значително намален, сепак бројките се загрижувачки во однос на припадничките на ромската етничка заедница (72,2 % од испитаниците стапиле во брак на возраст од 12 до 18 години) (ГРЕВИО, 2023).

Новини во Кривичниот законик во 2023 година се направиле и со внесувањето на новото кривично дело **демнење**, со кое се предвидува:

Тој што повторено неовластено ќе следи, прогонува или на друг начин се меша во личниот живот на друг или со него воспоставува или настојува да воспостави од него несакан контакт со движење во просторот каде се наоѓа тоа лице, со злоупотреба на користење на личните податоци, со користење на средства за јавно информирање или други средства за комуникација, или на друг начин психички го злоставува, вознемирува или застрашува и со тоа ќе предизвика чувство на несигурност, вознемиреност или страв за неговата сигурност или сигурноста на нему блиско лице, ќе се казни со парична казна или со затвор до три години (член 144-а од Кривичниот законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96... „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Особено е важно да се обрне внимание на демнењето во денешното време на дигитализација и глобализација од аспект на онлајн присуството на жртвите и сторителите, како и технолошки фасилитираното демнење.

Вреди да се споменат и особено да се поздрават и останатите кривични дела воведени со новите измени и дополнувања на Кривичниот законик, како што се осакатување женски полови органи, противправно прекинување бременост и присилна стерилизација и полово вознемирување (Закон за изменување и дополнување на Кривичниот законик, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23).

Сепак, во македонското општество, впрочем, и никогаш не била проблем теоријата, напротив (не)примената на процесните можности и искористувањето на предвидените казни.

Во текот на 2023 година, од 66 кривични предмети завршени со првостепена пресуда, казна затвор била изречена во 10 предмети, додека, пак, изречени се 43 условни осуди (ГРЕВИО, 2023).

Ваквите податоци се согласуваат со оние што се добиени од жртвите на семејно насилство во однос на ниската стапка на казновост на сторителите, како и популарноста на условната осуда што најчесто се изрекува од страна на македонските судови, иако таа е премногу блага казна за сторителите, особено за повратниците (Прашалник за семејно насилство, 2024).

4. СПРАВЕДЛИВ ПАРИЧЕН НАДОМЕСТОК ЗА ЖРТВИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО

Жртвите на семејно насилство имаат право на надоместок на штета и тоа може да го пријават и да го остварат во кривична постапка како имотноправно побарување, да иницираат постапка за надоместок на штета во граѓанска постапка и, согласно „новиот“ Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, да добијат паричен надоместок како помош од страна на државата со цел ублажување на последиците од кривичното дело.

Иако во првите два случаи на спротивната страна во постапките се наоѓа сторителот на кривичното дело, во третиот случај се наоѓа државата.

Она што е важно е тоа што остварувањето на правото на паричен надоместок согласно Законот за исплата на паричен надоместок за жртви на кривични дела со насилство не го исклучува правото на жртвата да побарува надоместок на штета или да оствари друго побарување согласно друг закон пред надлежен суд (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/22).

Можноста за остварување на правото на паричен надоместок од државата, пред сè, е условена од територијалниот принцип и персоналниот принцип на примена на законот (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/22).

Согласно Законот, право на надоместок имаат непосредната жртва и посредната жртва, но разочарувачки е тоа што како посредна жртва во смисла на Законот се смета член на семејството (брачен или вонбрачен партнер, дете, родител) на непосредна жртва кај која настапила смрт поради кривичното дело со насилство, но не и друго насилство што не резултирало со смртни последици (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 247/22).

Предуслов за остварување на правото на паричен надоместок е кривичното дело да биде евидентирано или пријавено во полиција или во јавното обвинителство, при што не е услов да биде поведена кривична постапка против сторителот, ниту тој да биде познат, како и постоењето фактички или правни пречки за водење на кривичната постапка (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/22).

Паричниот надоместок ги опфаќа трошоците за лекување и медицински помагала, изгубена заработувачка, трошоци за погреб, изгубена издршка и солидарна помош за претрпени последици од кривичното дело (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/22).

Најверојатно она што најмногу се очекува да се користи е токму солидарната помош за претрпени последици, но максималната утврдена висина на еднократниот износ е поразителна.

Имено, при определувањето на висината на износот на надоместокот за солидарна помош за претрпените последици по физичкото и психичкото здравје, предвид ќе се земат: тежината на последиците, околностите на случајот и/или видот и тежината на кривичното дело. Надоместокот се исплаќа еднократно, во максимален износ до 500 евра во денарска противвредност. Износот на паричниот надоместок на жртвата по сите видови не може да го надмине износот од вкупно 5 000 евра во денарска противвредност (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/22).

За правото на паричен надоместок и за определувањето на видот и висината на паричниот надоместок на жртви од кривично дело со насилство одлучува Комисијата за паричен надоместок на жртви од кривично дело со насилство (во натамошниот текст: Комисијата) (Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/22).

Иако Законот за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела е донесен во ноември 2022 година, неговото функционирање е условено со формирањето на Комисијата, која за првпат беше конституирана во февруари 2024 година и чии членови се судија на Врховен суд, јавен обвинител, психијатар, претставник на Министерството за труд и социјална работа и претставник од НВО „Отворена Porta“ (Совет на Европа, 2024).

Ќе биде интересно и ќе се следи примената на Законот и практиката што ќе се воспостави во поглед на брзината и сложеноста на процесот, висината на паричните надоместоци и, генерално, толкувањето на одредбите од Законот.

Екстремно важен момент на кој треба да му се обрне внимание е тоа што жртвите не секогаш покренуваат постапки за надоместок на штета, што укажува на тоа дека и во тој дел треба да се преземат соодветни чекори од страна на македонските институции (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Загрижувачки е тоа што и кога жртвите ќе се решат за ваков чекор, досудените парични надоместоци се движат од 10.000,00 денари до 50.000,00 денари (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Голготата и натаму продолжува кога жртвите треба овие прилично скромни суми да ги наплатат од страна на сторителот, што во голем дел од случаите е невозможно поради различни причини, од кои најчесто тоа се блокирани сметки на сторителот од извршители или, пак, немање имот на свое име (Прашалник за семејно насилство, 2024).

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Жртвите на семејно насилство немаат пристап до правда, барем не онаков каков што тој по правило би требало да биде – брз, ефикасен и едноставен.

Имајќи го предвид „невозможниот“ пат што треба да го поминат за да стигнат до правдата, се случува жртвите да зажалат за одлуката да го пријават насилството, но и покрај тоа, поголем дел од нив и повторно би го пријавиле насилството доколку може да се вратат назад во времето (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Довербата на жртвите на семејно насилство во македонските институции е ниска, голем дел од нив не се чувствуваат разбрано од страна на институциите инволвирани во постапките за семејно насилство за нивната ситуација и положбата во која се наоѓаат, често се чувствуваат дека се осудувани од страна на вработените во институциите и дека по сопствена вина се нашле во таква ситуација, но најчесто се и жртви на ревиктимизација преку поставување несоодветни прашања, како што е „Зошто досега не го остави сторителот?“ (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Неказнивоста на семејното насилство е еден од најсилните темели што го „одржуваат во живот“ овој феномен (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Релевантните постапки во областа на семејното насилство се прилично долги и почесто се бројат во години, наспроти месеци (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Полицијата, како институција со која жртвите на семејно насилство првпат се судираат при пријавување на насилството, не ужива голема популарност. Впрочем, жртвите сметаат дека во потрагата по правда најмалку им помогнала полицијата (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Во постапките за семејно насилство може да се каже дека клучна улога игра адвокатот на жртвата, кој утврдено го носи најтешкиот товар на својот грб, па не е чудно што жртвите во поголем дел сметаат дека токму адвокатите се оние што им се од најголема помош (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Паричните средства што се потребни за водење на релевантните постапки се уште една пречка за пристапот до правда за жртвите (Прашалник за семејно насилство, 2024).

Инклузивноста на македонските институции во поглед на жртвите на семејно насилство може да се постигне преку:

- **Спроведување информативни кампањи што ги таргетираат сите демографски и социјални групи во делот на препознавање на семејното насилство и можностите и механизмите што им стојат на располагање;**
- **Оспособување на полициските службеници и вработените во Центрите за**

социјална работа за правилно применување родово сензитивен пристап од страна на национални и меѓународни експерти во областа;

- Засилена контрола и надзор на полицијата и/или Центрите за социјална работа во однос на ажурноста на нивното постапување по првата пријава на жртвата од страна на надлежните во Министерството за внатрешни работи, односно во Министерството за труд и социјална политика;
- Почитување на законските рокови од страна на судиите за одржувањето на рочиштата и донесувањето одлуки по предлозите за мерки на заштита;
- Воспоставување практика од страна на домашните судови за досудување повисоки износи за надоместок на штета, од една страна, со цел постигнување реална сатисфакција кај жртвата, а, од друга страна, во името на генералната и специјалната превенција на семејно насилство;
- Изрекување построги казни за сторителите, особено почесто изрекување казна затвор од страна на домашните судови;
- Отстранување на сторителот од заедничкото живеалиште на определено време од страна на полицијата, но дополнително и екстензивна примена на одредбите со кои тоа се предвидува од страна на полицијата, Центарот за социјална работа и домашните судови;
- Иницирање постапки за ограничување на родителското право врз децата, а во случаи на недоаѓање на сторителите на закажаните посети под надзор, постапки за одземање на родителското право од страна на Центарот за социјална работа, но и од самите жртви преку нивните правни застапници;
- Преку континуирана поддршка од страна на психолог, да се применува активно слушање на жртвите во институциите;
- Обезбедување процес изолиран од корупција, пријателски и/или семејни врски со вработените во институциите и останати надворешни влијанија од страна на Владата на РСМ и правосудните органи;
- Пристап фокусиран кон економска рехабилитација на жртвата на семејно насилство во поглед на финансиската независност, креирање можности за професионално унапредување и генерална реинтеграција во општествениот живот преку воведување финансиски мерки од страна на Владата на РСМ;
- Воведување систем за детектирање и препознавање „лажни“ пријави за насилство од страна на лица што се реални сторители, кој е еден од поновите трендови во областа, од страна на Министерството за внатрешни работи во соработка со домашни и меѓународни експерти од областа;

- **Формирање листа на специјализирани адвокати што работат во областа на семејното насилство од страна на Адвокатската комора на Република Северна Македонија, но и креирање листа на адвокати што даваат бесплатна правна помош во областа на семејното насилство од страна на Министерството за правда;**
- **Промовирање и борба за родова еднаквост, како една од главните цели на Владата на РСМ;**
- **Поддршка и развој на женското претприемништво со конкретни мерки од страна на Агенцијата за вработување на Република Северна Македонија;**
- **Спроведување информативни кампањи за користење на бесплатната правна помош за жртвите на семејно насилство од страна на Министерството за правда;**
- **Апсолутно и комплетно рушење на патријархалните и традиционалните верувања за инфериорниот однос на жената кон мажот.**

Користена литература

- Страшко Стојановски (2020), *Семејно насилство – истражување на јавното мислење, Семејно насилство*, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип;
- Татјана Ѓорѓиевска (2023), *Жените и мажите во Северна Македонија*, Скопје, Државен завод за статистика на Република Северна Македонија;
- Габеров, М. (н.д.), „Семејно насилство врз деца во контекст на Конвенцијата за правата на детето“; достапно на: [http://maclc.mk/Upload/Documents/Marjan%20Gaberov\(2\).pdf](http://maclc.mk/Upload/Documents/Marjan%20Gaberov(2).pdf); пристапено на: 07.03.2024;
- Груевска-Дракулевски, А. (2013), „Семејното насилство во Република Македонија“, *Македонска ревија на казнено право и криминологија*, Скопје, Здружение за кривично право и криминологија на Македонија;
- GREVIO's (Baseline) Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention), (2023), Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence;
- Истражување спроведено од ОБСЕ за насилството врз жените во Северна Македонија, благосостојбата и безбедноста на жените“, *Организација за безбедност и соработка со Европа* (2019); достапно на: <https://www.osce.org/secretariat/419264>; пристапено на 07.03.2024;
- Посебен Извештај од спроведеното истражување за состојбата со семејното насилство во РС Македонија во 2019 година и од јануари до мај 2020 година (2021), *Народен правобранител на Република Северна Македонија*;
- Прашалник за семејно насилство – пристап до правда на жртвите на семејно насилство, (2024): достапно на: https://docs.google.com/forms/d/1sr_MZocqCYqoOoWxZzXduTOWOJ__EjnRMD2trIF7JU/edit#responses; пристапено на: 07.03.2024;
- „Violence against women, Key Facts“ (2021), *World Health Organization*, достапно на: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women#:~:text=Estimates%20published%20by%20WHO%20indicate,violence%20is%20intimate%20partner%20violence>; пристапено на: 07.03.2024;
- Конституирана државната комисија за надоместок за жртви од кривични дела со насилство (2024), *Совет на Европа*, достапно на: <https://www.coe.int/mk/web/skopje/-/the-state-commission-on-compensation-for-victims-of-violent-crimes-constituted-in-north-macedonia>; пристапено на: 07.03.2024;
- Дополнувањата и измените на Кривичниот законик – чекор поблиску до усогласување со Истанбулската конвенција (2023), *Хелсиншки комитет*, достапно на: <https://mhc.org.mk/news/helsinshki-komitet-dopolnuvanjata-i-izmenite-na-krivichniot-zakonik-chekor-poblisku-do-usoglasuvanje-so-istanbulskata-konvencija/>; пристапено на: 07.03.2024;
- Статистика за семејно насилство при Република Северна Македонија за период од јануари до декември 2023 година (2023), *Министерство за внатрешни работи на Република Северна Македонија*.

Легислатива

- Закон за изменување и дополнување на Кривичниот законик, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23;
- Закон за ратификација на Конвенцијата за спречување и борба против насилството врз жените и семејното насилство, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 198/2017;
- Закон за исплата на паричен надоместок на жртви од кривични дела со насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 247/2022;
- Закон за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 24/2021;
- Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96... 248/18.

ПРЕПОЗНАВАЊЕ И ГОНЕЊЕ НА КРИВИЧНОТО ДЕЛО „ДЕМНЕЊЕ“ – ПРЕДИЗВИЦИ

Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола
Правен факултет – Кичево
Радмила Јовановска

Резиме

Родово заснованото насилство и насилството врз жените и девојчињата сè уште остануваат едни од најчестите проблеми со кои се соочуваат жените и девојките на глобално ниво.

Со потпишувањето на Истанбулската конвенција и ратификацијата во 2018 година, Република Северна Македонија, меѓу другите обврски, прифаќа да инкриминира одредени кривични дела што се поврзани со родово заснованото насилство. Измените на Кривичниот законик од почетокот на 2023 година, меѓу дел од кривичните дела, го инкриминира и кривичното дело „Демнење“ во членот 144-а.

Трудот ќе се осврне на одредени важни правни аспекти на демнењето како процес, но и на предизвиците со кои би се соочиле во процесот на препознавање и кривично гонење.

Инкриминацијата на ова кривично дело доведе до потреба за дополнителни анализи и заклучоци околу одредени аспекти на делото, како што се видот на дејствата што ги презема сторителот, временската разлика меѓу едно и друго дејство, поврзаноста на претходна согласност кај жртвата за комуникација и нејзин прекин, чувството на несигурност итн.

Клучни зборови: кривично дело демнење, кривично гонење, препознавање демнење, прогонување.

Вовед

Насилство врз жените е кршење на човековите права и форма на дискриминација врз жените и ги означува сите акти на родово засновано насилство што доведуваат или веројатно ќе доведат до физичка, сексуална, психичка или економска повреда или страдање на жените, вклучувајќи и закани за такви акти, изнуда или произволно лишување од слобода, без оглед на тоа дали се случуваат во јавниот или приватниот живот (чл. 3, став а, Конвенција на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и домашното насилство, Совет на Европа, 2011).

Преку анализата за тоа како да ги нарече многуте штетни акти што се насочени кон жените, Бојл (2019) ја признава ограниченоста на терминот насилство врз жените, посочувајќи дека тој термин само ја посочува жртвата и дека жената е таа што е во ранлива позиција, но не и сторителот, кој е всушност одговорен. Сепак, од друга страна, употребата на родово неутрален термин резултира со тоа да „заборавиме“ кој го врши делото, што презема и кон кого.

Но, поради тоа што родот ги вклучува општествено конструираните улоги, однесувања, активности и атрибути што дадено општество ги смета за соодветни за жените и за мажите (чл. 3, став, Конвенција на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и домашното насилство, Совет на Европа, 2011), родово заснованото насилство се употребува како родово неутрален термин, што би требало да ги надмине хетеронормативните идеи за идентитетите и односите. На ваков начин, културно конструираната родова поделеност е примарниот фактор за насилната виктимизација.

Родово заснованото насилство е дефинирано како секој акт на насилство насочен против индивидуа поради нејзиниот родов идентитет или насилство што диспропорционално е насочено спрема индивидуи со одреден родов идентитет (Directive Of The European Parliament And Of The Council on combating violence against women and domestic violence COM/2022/105, European Commission, 2022). Вака сфатено, родово заснованото насилство опфаќа широк опсег на различни облици на криминални дејства, вклучувајќи силување и други облици на сексуално насилство, семејно насилство и насилство меѓу интимните партнери, феминизид, сексуално вознемирување, демнење, трговија со луѓе, генитално осакатување, итн.

Република Северна Македонија ја ратификуваше Истанбулската конвенција во 2018 година, како меѓународен документ што можеби е и најширок во опфатот на различни дејства што се поврзани со родово заснованото насилство. Првиот голем чекор во имплементацијата на оваа Конвенција беше донесувањето на Законот за превенција и заштита од насилство врз жените и семејно насилство („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 24/21) и Акцискиот план за имплементација на Истанбулската конвенција. Потоа, изменети беа и други релевантни закони, додека, пак, конечно, во 2023 година беа донесени измените на Кривичниот законик („Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23) со важни измени во однос на инкриминациите поврзани со Конвенцијата, како што се дефиницијата за силување и полов напад заснована врз волјата; потоа убиството во вршење родово засновано насилство како квалификуван облик на убиство; криминализација на демнењето, сексуалното вознемирување и гениталното осакатување на жените (ГРЕВИО, Извештај, 2023).

Родовите стереотипи за традиционалните родови улоги се значително присутни во Република Северна Македонија. Жените најчесто се поврзуваат со домашните обврски и грижа, потоа грижата за децата, а многу поретко со професионалната кариера. Исто така, ова значи многу поретко учество во културата, спортот, волонтерските активности и сл. (Станојоска, 2023, стр. 110). Она што уште повеќе загрижува е фактот што *„македонското општество покажува тивка толеранција на насилството врз жените, сметајќи го за ‘нормално’ или ‘вообичаено’, како дел од традиционалната култура на општеството“* (АИРЕ, 2023, стр. 39).

Методологијата на трудот вклучува анализа на поимот и облиците на криминалот на прогонување или демнење, потоа на инкриминацијата на кривичното дело „Демнење“ во КЗ на РСМ, како и предизвиците околу неговото препознавање, а потоа и кривично гонење.

Поим, елементи и облици на демнењето

Демнењето или уште познато и како прогонување претставува криминален процес што постои од многу одамна, односно неговото првично законско инкриминирање се случува во деведесеттите години на XX век во сојузната држава Калифорнија, а потоа и во Обединетото Кралство. Сепак, пионерот во забраната на демнењето е Данска, која во 1933 година забранила дејства што се повторуваат и со кои на некоја индивидуа, сторителот и го нарушува мирот.

Станува збор за криминален процес што не се состои од едно дејство на извршување, туку претставува збир од повеќе дејства, од кои некои **per se** не претставуваат кривични дела. Дополнително, дел од тие дејства овозможуваат физичка, а дел визуелна близина на сторителот до неговата жртва, вклучувајќи го демнењето што се случува во сајбер просторот. За да постои, потребно е дејствата да се повторуваат, да го нарушуваат правото на приватност, дејствата да бидат насочени кон жртвата или блиско лице и да предизвикуваат страв и чувство на несигурност кај неа.

Дефинирано како претходно, демнењето како процес бара присуство на четири елементи:

- 1. Повторување на дејството на извршување;**
- 2. Загрозување и непочитување на правото на приватност;**
- 3. Постоене закани и предизвикан страв кај жртвата; и**
- 4. Околност дејството на извршување да биде насочено и кон жртвата, но и кон блиско (за неа) лице.**

Дефиниции на демнењето во криминологијата

Демнењето опфаќа две или повеќе дејства со кои прогонителот директно, индиректно или на некој трет начин, со одредено дејство, метод, направа или средства ја следи, ја набљудува, комуницира со жртвата или доаѓа во контакт со нејзиниот имот (Национален центар за жртви на криминал, како во Станојоска, Аслимоски, 2019).

Од друга страна, Националната анкета за насилството врз жените во САД, демнењето го дефинира како процес што вклучува повторување визуелна или физичка близина во неколку наврати (минимум двапати), комуникација без согласност на жртвата или вербални, пишани или индиректни закани што би предизвикале страв кај разумна индивидуа (Тјаден, Тонес, 2000, како во Станојоска, Аслимоски, 2019).

Константиновиќ – Вилиќ и Николиќ – Ристановиќ (2010) зборуваат за демнењето поврзано со некој претходен однос меѓу двете страни, честопати од емоционална природа. Прекилот на

односот во реалноста, а стравот од губењето на тој однос кај сторителот резултира со обидите кај сторителите да го контролираат животот на жртвата.

Најчесто претходниот однос меѓу сторителот и жртвата е како поранешни брачни, сексуални или интимни партнери, соработници (професионален или работен однос), познајници (Зона и другите, 1993), односно како однос на познајници; на сексуални партнери; и на индивидуи што не се познаваат.

Како модел на однесување, демнењето содржи дејства што *per se* не се инкриминирани и не се кривични дејства, туку дел од нив се и секојдневни активности, како што се, на пример, праќање писма, праќање подароци, телефонски јавувања и сл. Сепак, иако овие дејства изгледаат безопасно, за жртвите се застрашувачки.

Она што е карактеристично е тоа што најчесто демнењето започнува со набљудување на жртвата, па следење, собирање информации за неа и за нејзините блиски, телефонски повици, пошта, подароци, провалување во нејзиниот дом, закани по телесниот интегритет и животот на жртвата, противправно присвојување предмети што и припаѓаат на жртвата, обид за сексуален напад и сексуален напад, обид за убиство и убиство (Шеридан и другите, 2001). Овие дејства, поради секојдневните, рутински активности на жртвата, сторителот ги презема во близина на домот или на нејзиното работно место.

Мулен и соработниците (2001, стр. 11) изградиле **типологија на прогонители** заснована врз мотивирањето и одржувањето на нивното однесување. Петте типови на прогонители се:

1. Одбиен прогонител – најчесто поранешен сексуален партнер, кој тврди дека бара подобрување на односите со поранешниот партнер, иако некогаш е мотивиран од одмазда. Честопати и двата мотива се преплетуваат предизвикувајќи агресивност и спокојство. Прогонувањето постои, бидејќи на таков начин сторителот одржува контакти со поранешниот партнер. Кај овој тип на сторители може да се пронајдат врски со претходно семејно насилство;

2. Трагач по интимност – индивидуа што е убедена дека е судено да воспостави љубовна врска со својата жртва. Прогонувањето постои, бидејќи на таков начин, сторителот сè уште може да се надева за можна врска со другата страна;

3. Неспособен додворувач – слично како и претходниот тип, и овој прогонител е во потрага по врска, но не е вљубен, туку неговата цел е да најде индивидуа со која би имал состанок. Прогонителот не е заинтересиран за потребите на другата страна, постојано вознемирувајќи ја. Прогонувањето не се случува долго, бидејќи преку него сторителот добива малку задоволство. Сепак, честопати се случува истото дејство да го повторат со нова жртва;

4. Гневен прогонител – цели да ја исплаши жртвата, барајќи начин да се одмазди за реална или замислена повреда. Прогонувањето постои, бидејќи сторителот преку него чувствува моќ и контрола врз жртвата;

5. Прогонител предатор – прогонувањето е процес што го подготвува сторителот за напад, пред сè, сексуален. Процесот е комбинација на собирање информации, фантазија и тајно набљудување. Прогонувањето постои, бидејќи сторителот преку него чувствува моќ и контрола и нив ги потхранува со навлегување во приватноста на жртвата и со воајеризам.

Иако полот не е променлива што е предиктор за појавата на демнењето, туку тоа е претходниот однос меѓу сторителот и жртвата, сепак тој покажува на мажите како најчести сторители на ова кривично дело, и тоа тогаш кога жртвите се жени, но и кога се мажи.

Последиците од демнењето се многу сериозни и тие траат долг временски период, а некои дури и по прекинот на процесот на демнењето, кој, пак, трае од една до две години.

Најчести последици што се појавуваат се целокупната промена на животниот стил, промена на навиките, промени на личноста, појава на анксиозност, параноја, агресивност, интровертност, депресија, посттравматски стрес, итн.

Предизвици околу препознавањето и гонењето на демнењето во Република Северна Македонија

Во истражување на ОБСЕ, во Република Северна Македонија, 7 % од испитаничките изјавиле дека биле прогонувани, најчесто од непозната индивидуа (53 %) и поранешен интимен партнер (30 %). Во четвртина од случаите, прогонувањето траело неколку дена, но во 48 % барем неколку месеци. Најчесто жртвите добивале навредливи, заканувачки или телефонски повици без одговор, потоа биле следени, некој ги чекал пред училиштето или работното место, добивале навредливи или заканувачки СМС-пораки или пораки на електронската пошта. Последиците врз жртвите биле вознемиреност, срам, бес, страв, тешкотии во спиењето, чувство на ранливост, депресија (OSCE, Well-being and safety of women, 2019, стр. 34).

Во Истанбулската конвенција, демнењето е дефинирано како опсесивно однесување на индивидуа или група кон друга индивидуа, предизвикувајќи страв за безбедноста на жртвата. Опсесивното однесување вклучува постојано следење и воспоставување несакана комуникација. Демнењето може да биде или физичко или виртуелно. Како белег на дејството на извршување на ова кривично дело, Конвенцијата ги предвидува и активностите на проширено демнење, односно опсесивно однесување и следење индивидуи што и се блиски на жртвата (чл. 34, Конвенција на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и домашното насилство, Совет на Европа, 2011).

Кривичното дело „Демнење“ е инкриминирано во членот 144-а од КЗ на РСМ, каде што е дефинирано како повторено неовластено следење, прогонување или на друг начин мешање во личниот живот на друг или со него воспоставување или настојување со него да воспостави несакан контакт со движење во просторот каде што се наоѓа тоа лице, со злоупотреба на користење на личните податоци, со користење средства за јавно информирање или други средства за

комуникација, или на друг начин психичко злоставување, вознемирување или застрашување, и со тоа да предизвика чувство на несигурност, вознемиреност или страв за неговата сигурност или сигурноста на нему блиско лице (член 144-а, ст. 1, Кривичен законик на Република Северна Македонија, бр. 36/23).

Квалифицирани облици на делото постојат тогаш кога жртвата е лице со кое сторителот сè уште е или бил во интимна врска; или кога жртвата е дете (член 144-а, ст. 2, Кривичен законик на Република Северна Македонија бр. 36/23).

Станува збор за трајно кривично дело, а битието на кривичното дело вклучува неовластено, недозволено и несакано следење и приближување, што подразбира и воспоставување комуникација на некое лице спротивно на неговата/нејзината волја, секое злоупотребување на личните податоци, користење средства за јавно информирање или средства за комуникација, секое дејство со цел психичко злоставување, вознемирување или застрашување некое лице, при што кај лицето се создава чувство на страв за сопствената безбедност. Делото нема да постои доколку некое од дејствата е извршено само еднаш, односно доколку нема континуитет на извршување меѓу две преземени дејства.

Дејството на извршување вклучува четири облици: **1.** сторителот во определен временски период неовластено ја следи или ја прогонува жртвата спротивно на нејзината волја; **2.** спротивно на волјата на другото лице, да се воспостави контакт со жртвата непосредно или преку средства за комуникација, а жртвата не сака да оствари контакт ниту комуникација со сторителот; **3.** сторителот ги злоупотребува податоците на жртвата, без оглед на начинот на кој тој дошол до тие податоци; **4.** сторителот со користење на средствата за јавно информирање или други средства за комуникација психички ја злоставува, ја вознемирува или ја застрашува жртвата; како и **5.** на друг начин психички ја злоставува, ја вознемирува и ја застрашува.

Првиот облик може да се случува и во физичкиот и во дигиталниот простор, а вклучува дејства за физичка или визуелна или дигитална близина со жртвата. Во вториот облик, комуникацијата што претходно била сакана и со согласност на двете лица, а во еден момент престанала да биде прифатлива, претставува спорен момент при докажувањето дека всушност станува збор за демнење.

За да биде довршено, потребно е да настапи последицата изразена во нарушување на мирот, спокојството, безбедноста на жртвата или на неа блиско лице, во загрозување на сигурноста на жртвата.

Спорните прашања и предизвици поврзани со оваа инкриминација и кои би претставувале предизвик и при препознавањето, но и при кривичното гонење, би биле:

- **колку ефективно време би требало да помине за да може да зборваме за кривичното дело „Демнење“;**
- **дали ако дејствата се преземаат во неколку часа, би можеле да кажеме дека станува збор за демнење, со напомена дека во тие неколку часа процесот вклучувал голем број пораки со заканувачка содржина;**
- **кога од неколку часа, дејствата би продолжиле и во временски период од неколку дена или недели, задолжително би станувало збор за демнење.**

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Комплексноста на феноменот демнење, односно прогонувањето е директно поврзана со поголемиот број дејства што го исполнуваат дејството на извршување на кривичното дело.

Предизвикот е препознавање на недозволената цел на преземените дејства, како и појавата на нови облици, пред сè, со развојот на технологијата и преминот на многу кривични дела и во сајбер просторот, каде што нивното извршување е дури и полесно отколку во физичкиот свет.

Всушност, тешкотиите во препознавањето на кривичното дело бараат постојана комуникација и соработка меѓу различните органи вклучени во постапката, зголемување на јавната свест за ваквите кривични дела, подобрување на знаењата на вработените во органите на кривичниот прогон.

Во однос на кривичното дело во КЗ на РСМ, со инкриминирањето на демнењето се олеснува неговото разграничување од слични криминални дејства, како што се, на пример, загрозување на сигурноста, мобинг, сексуално вознемирување.

Потоа, се обезбедува заштита на жртвата, бидејќи во досегашната практика беше потребно да има закани упатени кон неа или таа да била физички нападната.

Инкриминацијата овозможува сега да биде доволно сторителот да и праќа голем број пораки на жртвата, упорно да ја бара по телефон, да ја пречекува пред домот или на места каде што се движи таа, да ја следи, дури и да се распрашува и да прибира информации за неа.

Поради фактот што станува збор за ново кривично дело, препораките би биле насочени, пред сè, кон:

- **зголемена институционална соработка во процесот на кривично гонење, пред сè, меѓу полицијата и јавното обвинителство;**
- **сензибилизираност на органите во процесот на пријавување и контакти со жртвите (поради фактот што честопати тоа се жртви и на други форми на родово базирано насилство);**
- **почести обуки на органите на кривичниот прогон, пред сè, во овој почетен период по инкриминацијата;**
- **повеќе споделени информации со потенцијалните жртви околу препознавањето на демнењето.**

Користена литература

- AIRE. (2023). Femicide in the Republic of North Macedonia: The state of affairs, the legal framework and judicial practice (2018-2022). AIRE;
- EIGE. (2022). Combating Cyber Violence against Women and Girls. Luxembourg, EIGE;
- GREVIO. (2023). Baseline Evaluation Report on North Macedonia. Council of Europe;
- Directive Of The European Parliament And Of The Council on combating violence against women and domestic violence COM/2022/105, European Commission, 2022;
- Mullen, P., Pathé, M. and Purcell, R. (2001). Stalking: New Constructions of Human Behaviour. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry, 35(1);
- Nikolić-Ristanović, V. i Konstantinović-Vilić, S. (2018). Kriminologija, 4th ed. Beograd: Prometej;
- Nikolić-Ristanović, V., Kostić M., i Konstantinović-Vilić, S., (2010). Kriminologija. 3rd ed. Beograd: Prometej;
- OSCE (2019). Well-being and safety of women. North Macedonia;
- Sheridan, L., Davies, G. and Boon, J. (2001). The course and nature of stalking: A victim perspective. The Howard Journal, 40(3);
- Stanojoska, A. (2023). The Feminist Pathways Perspective: The Pathways to Crime of Female Murderers in the Republic of North Macedonia. In A. Stanojoska, D. Dimovski & E. Maksimova (Eds.), The Handbook on Female Criminality in the Former Yugoslav Countries (pp.105-132). Springer;
- Закон за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 24/21;
- Конвенција на Советот на Европа за спречување и борба против насилството врз жените и домашното насилство, достапна на: <https://rm.coe.int/168046253a>;
- Кривичен законик на РСМ, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 41/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17 и 248/18 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ бр. 36/23 и 188/23;
- Станојоска, А., Аслимоски, П. (2019). Криминологија. Битола: Правен факултет.

